

תוכן עניינים

2.....	הקדמה
3.....	מבוא
6.....	הדור השני
10.....	הדור השלישי
14.....	זיכרון השואה בתרבות ובאומנות בדור השני והשלישי בישראל
23.....	השוואה בין הדור השני והשלישי
25.....	כדאי לראות
26.....	לסיום
27.....	ביבליוגרפיה

הקדמה

"אתם בני הדור השני והשלישי צריכים ליטול על עצמכם להוביל את הפרוייקט של ניצולי השואה בהקמת המדינה ובהתפתחותה; בעוד חמש עשרה שנים, לכל היותר, לא יהיו יותר ניצולי שואה ואם הבנות והבנים שלנו רוצים להנחיל לפחות מעט נחת להוריהם, עליהם להירתם לפרוייקט החשוב הזה גם במעורבותם האישית וגם בהבטחת הבסיס החומרי למימוש".
(א.ש. נריה, "דורות ההמשך של ניצולי השואה - איפה אתם?!", העיתון מזכר, עמוד 2)

בבואנו לכתוב עלון זה, החותם את שנת ה-60 למדינת ישראל, ראינו לנכון לעסוק בנושא הדור השני והשלישי לשואה. נושא זה הינו משמעותי בתודעת העם היהודי וקריטי בבניית עתידה הרוחני והפיזי של מדינת ישראל. כפי שזכר לעיל, תפקידם של הדור השני והשלישי הוא להעביר את שהיה, להיות העדים של הדורות הקודמים ולהמשיך לספר את סיפורם.

ברצוננו להודות לכל צוות המכון על הסיוע והתמיכה לאורך כל כתיבת עלון זה.

קריאה מועילה וממצה,

תמר ברגר
שירה אבגי

כל הזכויות שמורות ©

למכון ללימודי השואה ע"ש חדווה אייבשיץ ז"ל

תשס"ט - 2009

מבוא

"שארית הפליטה שניצלה מהטבח הנאצי האיום באירופה ויהודי ארצות אחרות, לא חדלו להעפיל לארץ ישראל, על אף כל קושי, מניעה וסכנה ולא פסקו לתבוע את זכותם לחיי כבוד, חירות ועמל – ישרים במולדת עמם".
(מתוך מגילת העצמאות)

מלחמת העולם השנייה הסתיימה ב-8.5.1945 עם כיבוש ברלין על ידי צבאות הברית. מלחמה זו היתה עקובה מדם והותירה אחריה צלקות קשות וכואבות בעולם בכלל ובעם היהודי בפרט. ניצולי השואה ושאר עקורי מלחמת העולם השנייה נותרו חסרי בית, רכוש ומשפחה. על כן, הצבאות המשחררים וארגוני חסד עולמיים (האונר"א) ראו לנכון להקים "מחנות עקורים" – מחנות שהוקמו בעיקר באוסטריה ובגרמניה כמקלט זמני לשיקום ראשוני של הפליטים. מקימי המחנות הללו סברו שמדובר במחנה ארעי, שיתקיים חודשים אחדים בלבד ובתומו יחזרו הפליטים לבתיהם. אלא, שהמציאות סתרה הנחה זו. רוב אנשי "שארית הפליטה" לא רצו לחזור לבתיהם מוכי ההרס והחורבן ולשכנים שהפיגנו יחס מנוכר ועיון. מה גם, שפעמים רבות ביתם נהרס כליל. חוקי ההגירה הנוקשים שקבע השלטון האמריקאי, אפשרו רק ליהודים מעטים להגר לארצות הברית. המנדט הבריטי ששלט באותה תקופה בארץ ישראל, נעל את שערי הארץ לכניסת יהודים. כתוצאה מכך, מחנות העקורים התקיימו במשך תקופה ממושכת של שלוש שנים.

לאחר המלחמה חיו היהודים באירופה בתחושה של אובדן דרך, חוסר יעוד וייאוש. התנועה הציונית ביקשה לקשור את פיתרון הבעיה להגשמת המטרה הציונית ולגייס את שארית הפליטה כמנוף להקמת המדינה. אנשי ההנהגה הציונית שכנעו את יהודי אירופה שהם נחוצים למאבק הציוני. אי מציאת פתרון לבעייתם הקיומית של היהודים באירופה, דרבנה את שורדי השואה להצטרף למאבק של התנועה הציונית על הקמת בית ומקלט לעם היהודי בארץ ישראל. רבים מהניצולים החלו לראות בהקמת מדינה לעם היהודי כפתרון היחידי למציאות הקשה בה היו שרויים. לכן, הם נקטו בפעולות רבות, הפגנות ומעשיות, שנועדו "לקרב את הגאולה" ולהביא להקמת מדינה ריבונית לעם היהודי. כצעד ראשון הם השתתפו בהפגנות, נשאו שלטים וסיסמאות, בכדי להפעיל לחץ ולגרום לדעת קהל חיובית. בנוסף, רבים מן הניצולים העפילו לארץ ישראל בשיתוף עם התנועה הציונית, על מנת לקבוע את מיקומם שם כעובדה מוגמרת. אין ספק אפוא, שניצולי השואה היוו כוח נכבד וחשוב בהקמת מדינת ישראל. הן בשל היותם כמות מספרית עצומה של פליטים שאין להם בית (רבע מיליון בתקופת השיא) והן בשל כך שהצטרפו למאבק הציוני ועלו לארץ ישראל בעליה לגאלית ובלתי לגאלית. וכמו שהיטיבה לומר זאת חגית לבסקי במאמרה:

"שרידי השואה היהודית גילמו באופן מוחשי את נקודת המפגש שבין השואה לבין הקמת המדינה: המאמצים לפתרון בעייתם, היו משולבים במהלכים שהביאו לעצמאות ישראל, ועם כינונה בפועל בא גם הפתרון לבעייתם".
(לבסקי חגית, שארית הפליטה מאובייקט לסובייקט: מגמות במחקר, יהדות זמננו 6, ירושלים, תש"ן, עמ' 26)

יוצאי אירופה הגיעו לארץ בשלושה גלים עיקריים, שהגדול מביניהם היה בין השנים 1948-1951. גם בהגיעם לארץ, חייהם של ניצולי השואה היו קשים מנשוא. תקוותם לפתוח דף חדש לא עלתה בנקלה. עולי אירופה נתקלו בקשיי קליטה רבים: אי ידיעת השפה העברית, ההתיישבות הקיבוצית, שרובם לא הכירו עד כה ויותר מכל: יחס היישוב היהודי אליהם. מעדויות רבות של בני היישוב היהודי עולה כי

בקרב ציבור זה שרר יחס מתנשא כלפי שרידי השואה. **חגית לבסקי** מנסה להסביר יחס זה במאמרה בחוברת "יהדות זמננו 6":

(1) בני היישוב היהודי הסתכלו על עצמם כעל פורצי דרך חדשה. החלוצים בתהליך תחיית הבית הלאומי לעם היהודי. לעומתם, העולים לא היו מעורבים בתהליך זה מתחילתו.

(2) ההתיישבות הציונית בארץ נחשבה ל"התיישבות עובדת", וזאת בניגוד ליהודי הגולה, שאורחם ורבעם לא היה דומה לזה. על כן, יהודי הגולה נחשבו כקבוצה שיש לחנכה מחדש על פי ה"אידיאולוגיה הצברית" ולא ככוח עבודה שווה ערך ליושבי הארץ. מי מבין העולים שלא רצה לקבל על עצמו את הנורמות הקיימות בקרב הצברים נחשב לשונה.

(3) רבים מאנשי היישוב הישן התייחסו אל ניצולי השואה כאל מי שהלך כצאן לטבח. מתוך דבריה של לבסקי:

"...היחס היה סטריאוטיפי: המעטים שמרדו- חוסלו, ואילו רוב העם היהודי הלך כ"צאן לטבח". ואם מן הצאן הזה נותרו כבשים- לא לוחמים, הרי זה משום שנקטו דרכים אחרות, מפקפקות".
(לבסקי חגית, "שארית הפליטה" מאובייקט לסובייקט: מגמות במחקר. יהדות זמננו 6, ירושלים, תש"ן, עמ' 33)

יחיעם ויץ מנסה להסביר את היחס של יישוב היהודי לניצולים באופן נוסף:

"השאיפה לבנות בארץ דבר חדש, חברה השונה לחלוטין מהחברה היהודית בגולה והמנוגדת לה ניגוד גמור".
(ויץ יחיעם, ישוב, גולה ושואה – מיתוס ומציאות, יהדות זמננו 6, ירושלים, תש"ן, עמ' 136)

בארץ ישראל נבנתה חברה חדשה הנושאת על דגלה את דגם היהודי החדש, המרוחק שנות אור מן "היהודי הגלותי". "היהודי הצבריי" הוא אדם המתפרנס מעבודת כפיים ואינו תלוי באחרים לשם קיומו. **ויץ**, במאמרו, מצטט את דבריו של **בנימין הרשב** בנושא זה:

"תחיית היישוב העברי בארץ התנסחה במידה רבה כאופוזיציות ניגודיות: ציונות לעומת פתרון סוציאליסטי מזה ולעומת התבוללות מזה; עברית בניגוד ליידיש הגלותית; הברה ספרדית כשפה "חלוצית" ו"גברית" לעומת האשכנזית הנאנחת; עם "עבריי" ועבודה "עברית" לעומת היהודי המבוזה; שיבה לטבע לעומת חומות הגיטו (הבדיוניות) של העירייה, ושיבה לאדמה לעומת החיים באוויר...; אחיזה בנשק לעומת חוסר האונים של היהודי הגלותי; הערצת הנוער לעומת תרבות האבות; האלהת "הצבר" כאדם חדש ויהודי חדש, בריא בגוף ובנפש, איש תם שאינו מחטט ומתלבט".

(**הרשב (הרושובסקי) בנימין**, תחייתה של ארץ ישראל והמהפכה היהודית המודרנית:
הרהורים על תמות מצב, בתוך יהדות זמננו 6)

היישוב היהודי ראה בשואת יהודי אירופה כהוכחה המוחצת לצדקת הציונות. הם סברו שליהודים אין מענה בגולה, אלא רק בארץ ישראל. כשהחלה ההשמדה ההמונית באירופה בשנת 1942, נשמעו יותר ויותר קולות וביטויים השוללים את הגולה מכל וכל. להלן הדברים כפי שנוסחו בפי **פנחס לוביאניקר (לבון)**, מנהיג גורדוניה וממנהיגי מפא"י:

"השואה שניתכה על יהדות אירופה הרסה באופן אכזרי את שארית התקוות הגלותיות והשמיטה את הקרקע מתחתן. מי עוד יעז להציג את האוטונומיה, היידיש יזם והפרודוקטיוויזציה כתשובות לשאלת הגורל היהודי? הלא כלעג לרש מוכרחים דברים אלה לצלצל באוזנינו. גם אם הם מתקשטים בפיזיולוגיה לאומית, ממלאים את הפתרונות הללו בדורנו תפקיד אנטי-לאומי ומבזים את כוחה הנחלש של היהדות, במקום לרכוז סביב הפתרון הלאומי – הציונות".

(**לוביאניקר פנחס**, הנוער מול פני האסון, דברים במועצת גורדוניה (קריית ענבים, 15.1.1943), בתוך: יהדות זמננו 6, ירושלים, תש"ן, עמ' 137)

התפנית המשמעותית בהתייחסות לשואה ולניצוליה החלה עם משפט אייכמן. בכ"ו באייר תש"ך, 23 במאי 1960, עלה דוד בן גוריון, ראש הממשלה דאז, לדוכן הכנסת ומסר הודעה בדבר לכידתו של אדולף

אייכמן על ידי שירותי הביטחון הישראליים. אייכמן, האחראי יחד עם ראשי הנאצים ל"פתרון הסופי" ובעצם לרצח של שישה מיליון יהודים, הובא למשפט בישראל. המשפט נפתח ב- 17 באפריל 1961 והוא נחשב לנקודת מפנה בדרך ההסתכלות של ה"צברים" על ניצולי השואה. משפט אייכמן היתה ההזדמנות של יהודי אירופה, ניצולי השואה, לעמוד על במת ההיסטוריה, לספר את סיפורם הכואב ולהשמיעו בפני כל העולם בפעם הראשונה. במקביל, הציבור הישראלי החל להתעניין ונאות היה לשמוע, להיות אוזן קשבת. רבים אף קנו כרטיסים למשפט מבעוד מועד. אירוע זה חולל שינוי מהותי במדינת ישראל ולא התייחסו עוד לניצולים כמי שהלך כ"צאן לטבח".

יש לזכור כי לרוב הגיעו הניצולים לארץ ללא משפחה כלל, מאחר ומשפחתם נרצחה באירופה. ולכן, בפניהם עמדה אבן נגף נוספת בתהליך ההתיישבות בארץ. הטבח שהתבצע ביקריהם עוד חקוק היה בזיכרונם וחזר אליהם בהבזקים שוב ושוב. החוסר במשפחה התבטא בתחושת העדר תמיכה ועידוד וגעגועים. כל הדברים הללו העיבו על האפשרות של הניצולים לצמוח מחדש לאחר האסון שפקד אותם. שאלת הקמת משפחה חדשה היתה מצויה בקרבם, אך לבטים רבים ליוו אותה: במצב של אובדן בן זוג, האם יש לשמור לו ולמשפחתו אמונים, או שמא יש לפצות על תחושת הבדידות בנישואין מחדש? האם להמשיך ללדת ילדים? האם הילדים הללו יגדלו בצל זיכרון השואה? לשאלות אלו אין תשובות נחרצות וחד משמעיות. כל ניצול נהג כאינדיבידואל, כפי שראה לנכון לעשות. חוקרים רבים עוסקים בשאלת טיב המשפחה אשר הקימו הניצולים שבחרו לעשות כן. ישנם חוקרים הקובעים כי טראומת השואה פגעה ביכולת של הניצולים להיות הורים יעילים וכי העברת הפתולוגיה מניצולים לילדיהם היא בלתי נמנעת. המרחיקים לכת אומרים:

"כי מחיר הישרדותם של אנשים אלה עלול להתבטא בהפרעות עמוקות במשפחות שהקימו אחרי שחרורם" (אהרון האס, הדור השני בצל השואה, הד ארצי הוצאה לאור, אור יהודה, 1990, עמ' 31)

עניין גידול הילדים, חינוכם על ידי ההורים הניצולים וקשרם עם ההורים, הינו עניין סבוך ומורכב. הורים העבירו מסר לילדיהם שהם לא יוכלו לסבול פרידה נוספת לאחר האובדן בשואה. כתוצאה מכך, התפתחה פעמים רבות תלות של הילדים בהוריהם ולהיפך, וזאת מכיוון שלא ניתן לילדים הדרור שהם זקוקים לו, בייחוד בגיל הנעורים. חיי היום יום בבית משפחתו של הניצול היו מושפעים מאד מהחוויות שחוה בשואה ובביתו: חל איסור מוחלט לזרוק שאריות של אוכל, האזנה באופן קבוע ל"מדור לחיפוש קרובים", אין מקום לתלונות ובכי ויש להיות חשדנים כלפי זרים. החיים בצל זיכרון השואה והפעולות שנקטו הניצולים במודע או שלא במודע לשימורה של השואה, יצרו בקרב ילדיהם תחושה של ריחוק וקרירות וגרמו להם לפתח אישיות מורכבת. ניצולי השואה שאיבדו את הוריהם וילדיהם ראו בצאצאיהם החדשים תחליף למה שאבד. וכך, באופן טבעי תהליך גיבוש הזהות העצמית אצל בני הדור השני לניצולים לא תמיד התממש בעיתו. על נוכחותה הנמשכת של השואה בחייהם של בני הדור השני ועל ההשפעות הנפשיות שנגרמו להם בשל כך, נעסוק בהרחבה בפרק השני. במקביל, נעסוק במקומה של השואה בחייהם של בני הדור השלישי, נכדיהם של ניצולי השואה.

הדור השני

"בבית הספר, כשהייתי מסיימת מבחן לפני הזמן, או כשחלמתי בהקיץ בדרך הביתה, העולם הבטוח היה נעלם ולמשך כמה רגעים הייתי רואה דברים שידעתי שלאף ילדה קטנה אסור לראות. דם ושברי זכוכיות; ערמות של שלדים ופיסות בשר אדם דבוקות לחוטי תיל חרוכים, כמו זבובים מעוכים הנדבקים לקירות; מזוודות נערמות בגבעות, הרים של נעלי ילדים; שוטים, אקדחים, מגפיים, סכינים ומזרקים... פורצים ורוצחים- מילים אלו באו תמיד כצמד- שרצו בכל מקום, מוכנים לפרוץ למסיבה או לכיתתי, או אף להוציא שלושת אלפים איש מאולם קרנטי. הקלגסים היו מסתערים מן הפתחים במגפיהם ובמעיליהם השחורים, יורים באקדחיהם או רק מאיימים בהם על אנשים וצועקים 'החוצה, החוצה!' עד שהאחרון עזב והמקום התרוקן".

(האס אהרון, השואה- הדור השני, *הד ארצי הוצאה לאור, ישראל, תשנ"ט-1999, עמוד 36*).

בסיפורה של הלן, בת לניצולי שואה, מתוארת סיטואציה בה היא חולמת חלום. בחלומה היא חוזרת אל מאורעות השואה אותה חוו הוריה, אך לא היא עצמה.

הדור השני לשואה, הוא השם בו מכונים בניהם ובנותיהם של ניצולי השואה, שנולדו לאחר השואה וגדלו בצל זיכרונה. כאשר אנו באים לחקור את מהות הדור השני לניצולי השואה, עלינו לקבל קודם את ההנחה כי השפעות ההורים הניצולים על ילדיהן הן בלתי נמנעות ומחייבות המציאות, החל מרגע הולדתם של הילדים ועד קץ ימיהם. כלומר: אף שבני הדור השני לשואה לא חוו ישירות את מאורעות השואה, הרי השפעת הטראומה שעברו הוריהם ניכרת בהם, החל מהדברים הקטנים ביותר, לדוגמה: בביתם לעולם לא זורקים אוכל, לא מדברים על המספר שעל היד, מתייצבים תמיד לטקס יום השואה, ועוד. אין ספק כי המטען הפסיכולוגי של ההורים מועבר לילדיהם דרך כל פן באורח חייהם כמשפחה. בהשפעותיו ננסה לדון בפרק זה.

סטיב, בן לניצולי שואה, מספר:

"התקשיתי לקבוע גבולות בחיי. אם משהו צריך ממני משהו, אני חייב להיענות לו. הורי ניסו לחיות דרכי ודרך אחותי. היתה להם נטייה לדחור לפרטיות שלי. היינו הסיבה לחייהם, כדי שהיטלר לא ינצח. וכך עבר אלינו טעם החיים שלהם. קיבלתי את המסר שאיני יכול לסמוך על שיקול דעתי ועל האינסטינקטים שלי ובכל דבר נזקקתי לאישורם. מצד שני, הורי אמרו לי, שאני יכול לעשות כל מה שאני רוצה. המצב היה בפשטות שהם לא רצו להיפרד ממני. לעיתים חשתי שאני ההורה של הורי".

(אהרון האס, "בצל השואה- הדור השני", *הד ארצי הוצאה לאור, ישראל, תשנ"ט-1999, עמ' 48*)

ניצולי השואה, שביקשו לפתח חיים נורמטיביים לאחר שחוו טראומות איומות, נתקלו בקשיים רבים. ראשית, מעצם היותם עדים לזוועות, עולמם התערער עליהם. כשעלו לארץ ציפו לקבלת פנים חמה ומחבבת, ונתקלו ביחס מזלזל וקר, שהשתנה בעיקר לאחר משפט אייכמן. שנית, מהסיבה הפשוטה שהם הגיעו לארץ כמהגרים, ועליהם היתה מוטלת חובת ההסתגלות אל המנהגים והתרבות המקומית. יחד עם מטען רגשות זה, היו צריכים הניצולים לגדל ולחנך את ילדיהם על ערכים ואידיאליים שונים. (יש לציין כי לעיתים נעשה חינוך ילדי הדור השני באופן מודע בגלל טראומת העבר, ולעיתים נעשה באופן לא מודע בצורה מובהקת).

בעיות אלו ניתן לחלק לשני חלקים עיקריים:

יחסי הורה-ילד

במאמרה "דור שני לניצולי השואה במחקרים פסיכו-סוציאליים" (נתן תקוה, "דפים לחקר תקופת השואה", המכון לחקר תקופת השואה, דפוס חדקל, ישראל, 1981, עמודים 26-13) כותבת תקוה נתן כי תצפיותיהן של רוב החוקרים העלו כי קיימות מספר תכונות אופייניות לחינוך המוענק לילדי הדור השני על ידי הוריהם הניצולים:

* **חסות יתר** (overprotection) - המתבטאת בדאגנות מופרזת של ההורים לשלום ילדיהם, בהגבלות שהם מטילים על פעילויותיהם ובהגנת יתר מהעולם החיצוני, הנתפס כמסוכן. ילדים כאלה גדלים בתנאי חממה, ורגישותם בעמידות מבחני החיים והמכשולים שבדרך רבה. ניצולים לא מעטים מגלים חשדנות רבה כלפי זרים, במיוחד כלפי לא-יהודים. הזהירות הזו כלפי אנשים לא מוכרים נטמעה גם בדור השני והולידה בו חוסר אמון כמעט טבעי באנשים זרים. הגישה הזו מחזקת את הצורך של הניצולים להגן על ילדיהם, ובפעמים רבות מרגיש הדור השני חנוק וכבול בזרועות הוריו.

* **רגשות של פחד חרדה ואשמה** - באים לידי ביטוי באווירה בבית בו מגדלים הניצולים את ילדיהם. ילדי הדור השני גדלו בצל הורים תשושים מתלאות העבר, לעיתים חסרי ביטחון, קוצר-רוח ועייפות. על רקע זה מובנים רגשות האשם שמניעים את מעשי ההורים- הניצולים, אשר מובילים אותם לספק לילדיהם צרכים חומריים יתר על מידה, כפיצוי על מגבלותיהם בתחום הרגשי. מהצד השני, הילדים חשים רגשות אשמה תמידיים בשל הציפיות של הוריהם להגיע להישגים בלתי רגילים, לעיתים כפיצוי על אובדן הזדמנויות בעבר ולעיתים כתחליף להצלחות קרוביהם שנספו בשואה. וכך מספר **דייב גרבר**, בן לניצולי שואה, על הדרך בה רואים הניצולים את ילדיהם:

"לפעמים היינו כל מי וכל מה שאבד להם. כך שאני לא הייתי דייוד גרבר, אלא אחיו של אבי, רומק ומוישה ואדמק ואביו, דויד; אחי לא היה הארווי, אלא הרש, אחיה האהוב של אמי, או אהרון, אביה; אחיותי קיבלו את שמות סבותינו ודודותינו, שרה ולאה ובלה ומולי, יקירותיהן של הוריי, אותן ראו בפעם האחרונה כשהיו בני 18, אז הופרדו לטרנספורטים אל המחנות שמהם לא שבו. אחריות כבדה היא לייצג שישה מליון מתים; לילד זהו עול כבד מנשוא".

(Greber D. Personal communication; 2000) סולומון זרבה וצ'ייטין ג'וליה,

"ילדות בצל השואה- ילדים- ניצולים ודור שני", הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 2007- תשס"ז, עמוד 289

במאמרה "המחויבות להורים כמטלה בלתי פתירה אצל בני לניצולי שואה" (שפט רבקה, עבודה לתואר M.A, מתוך "שיחות", כרך ט', חוברת 1, נובמבר 1994) כותבת רבקה שפט כי "ככל שבני הדור השני מנסים יותר להיטיב עם הוריהם, כך גדלה מצוקתם הנפשית וקטנה רווחתם הנפשית". כלומר: כל עוד ילדי הדור השני מנסים לרצות את הוריהם, היכולת שלהם לפתח את עצמם יורדת. הילדים חשים צורך לעמוד באתגרים אלה אף אם אלו למעלה מכוחותיהם, ואם אין הם מצליחים, תחושות כישלון ותסכול אופפות אותם. מוסיפה תקוה נתן:

"במחקרים לא מעטים, זהו גורם מקומם ומגרה לתגובות אגרסיביות מצד הילדים".

(נתן תקוה, "דור שני לניצולי שואה במחקרים פסיכו-סוציאליים, מתוך "דפים לחקר תקופת השואה",

המכון לחקר תקופת השואה, דפוס חדקל, ישראל, 1981, עמוד 19)

* **השתקעות** (preoccupation) בנושאי אבל, תוקפנות ומוות- נושאים אלה מעסיקים את ההורים בלי הרף וגורמים למועקה על הניצולים. קשיי הפרידה במשפחות אלה בולטים משני הצדדים: ההורים הניצולים אינם מסוגלים להיפרד בצורה תקינה בשל טראומת הפרידות בעבר, והילדים, בני הדור השני, חשים את התלות הרבה של הוריהם בהם, דבר המעכב את ההתפתחות עצמאית של הילד.

***"קשר שתיקה"** - המבטא את ההסכמה שבשתיקה, במשפחות של ניצולי השואה, שלא לשוחח על הטראומה של ההורה ולנתקה מחיי היום-יום במשפחה. הצורך בקשר השתיקה נובע לא רק מן הצורך של ההורים לשכוח ולהסתגל לחייהם לאחר הטראומה, אלא אף מאמונתם כי תיאורי הזוועות שחו בתקופת השואה עלולים לפגוע בהתפתחות הנפשית התקינה של הילד. "קשר השתיקה" גורם לילד לחוש חוסר נגישות רגשית מצד ההורה להקשיב לילדו, שהרי ההורה שותק ולא מספר. ניצולים מסוימים היו עסוקים בהשגת ביטחון כלכלי וצרכים חיצוניים, אשר לדעתם ייתנו את הפיצוי ההולם להם ולילדיהם בעתיד. תחושת הריחוק הולידה יחסים מאופקים ועצורים, יחסים שפגעו בשני הצדדים כאחד. חשוב להדגיש כי ישנם חוקרים, דוגמת **פרופ' חנה יבלונקה**, החולקים על תופעת "קשר השתיקה". חוקרים אלה טוענים כי ניצולי השואה לא רק שלא שתקו אלא דיברו וסיפרו. השינוי שנעשה מלפני משפט אייכמן ולאחריו הוא מעגל המקשיבים להם שגדל לאחר המשפט.

תופעות התנהגותיות אצל בני הדור השני

בני הדור השני לשואה גדלו במשפחות שעברו טראומות קשות ביותר. בניגוד לקונצנזוס במאפייני היחסים בין ניצולי שואה וילדיהם (לעיל), הספרות המקצועית חלוקה בדעותיה באשר למאפיינים הייחודיים של בני הדור השני לשואה, ואף מציינת גיוון רב בבעיות בהן נתקלים בני הדור השני בפן הקוגניטיבי, האישי והחברתי. במאמרה "דור שני לניצולי השואה במחקרים פסיכו-סוציאליים", מביאה **תקוה נתן** את ממצאיהם של חוקרים שונים:

***בתחום הלימודי-** מראים מחקרים אחדים קשיי למידה וחוסר מוטיבציה ללימודים אצל ילדי הניצולים באחוז גבוה יחסית לילדים שאינם בנים לניצולי שואה. לעומתם, מראים מחקרים אחרים את ההפך הגמור, ובו קיימות פחות בעיות לימודיות אצל ילדי הניצולים. יתר על כן, ישנם חוקרים המצביעים על שאפתנות אינטלקטואלית בקרב בני הדור השני, אלא שזו עולה לבנים במתח רב ובחרדת בחינות.

***בתחום האישי-** מחקרה של **הלן גיא**, "שמחת חיים, אינטימיות ומיניות אצל דור שני לניצולי שואה" (*עבודת גמר לתואר B.A. בית הספר לעבודה סוציאלית על שם בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב, אוקטובר 1995*), מביא מחקרים הטוענים כי בני הניצולים סובלים מרמה נמוכה של "סינדרום הניצול", אשר מאפייניו - דיכאון, אשמה, קונפליקט סביב תוקפנות ועיכוב צמיחה אוטונומית-המופיעים אצל בני הדור השני גם כן. בנוסף על כך, מדגיש אחד המחקרים את הקושי של בני הדור השני בפיתוח דימוי עצמי חיובי. הערכתם העצמית נמוכה, וחלק מן המחקרים ציינו כי קיים עיכוב רגשי בקרב הדור השני הבא לידי ביטוי "בדיכוי חיי הרגש, היצירה והיוזמה האישית, קשיים באסרטיביות, קושי להחליט, חשש מקבלת סמכות ושמירה על פרופיל נמוך" (*הלן גיא, שם, עמוד 6*). כל אלה גורמים לבני דור השני את הקשיים הבאים:

***בתחום החברתי-** המחקרים מציינים קשיים רבים: קשיים בהסתגלות חברתית, המתבטאים בקשרים חברתיים רופפים, בדידות או מנגד, חיפוש מופרז אחר חיבה ונטייה לכעוס. המחסומים הרגשיים איתם התמודדו בילדותם מקשים על בני הדור השני להתפתח חברתית ולהפתח כלפי אנשים חדשים. לדידה של **הלן גיא**, כי

"כמו כן בלטו קשיים בכינון קשרים מחוץ למשפחה באופן כללי. ילדי הניצולים גילו חוסר אמון וחשדנות כלפי הזולת ועמידה בלתי פוסקת על המשמר שבאה לידי ביטוי בצורך לסווג אנשים כאויבים או כידים".

(*גיא הלן, שם, עמוד 6*)

לעומת המצדדים בהעברה הבין דורית של טראומת השואה ונגזריה, ישנם מן החוקרים הסבורים כי תפיסה זו אינה נכונה. מחקר חדש שנערך באוניברסיטת חיפה שולל את התפיסה לפיה העבירו ניצולי שואה את הטראומה שחוו לילדיהם ולנכדיהם. החוקר, פרופ' אבי שגיא שוורץ, מהחוג לפסיכולוגיה, מצא שבני הדור השני (ואף השלישי) מתנהגים בצורה נורמאלית שאינה שונה מאלו שהוריהם או סביהם לא היו בשואה. גם דוקטור נתן דורסט, העומד בראש עמותת "עמך"- עמותת לרווחת ניצולי שואה, סובר כך. לדבריו:

"...מזה עשרים שנה ידוע שבני דור שני אינם סובלים מתופעות פתולוגיות אלא מהשלכות של גדילה בסביבה כאובה... בני דור שני באשר הם, גדלו במשפחות שסביבתן היטבעית היא השואה, ולכן הם חוו בחייהם תודעה היסטורית אחרת. המשותף... הוא חוויה קיומית משותפת של גדילה בבית הורים שעברו טראומה וסובלים ממנה, וזוהי סביבת גידול שונה מזו של אנשים שהוריהם לא עברו את השואה".
(05.08.08, INN)

לסיכום, ניתן לומר על פי כל הדעות, כי הדור השני גדל במציאות מיוחדת ושונה מילדים אחרים, בין אם ידובר בטראומות של ממש שהועברו לבני הדור השני ובין אם יהיו אלה תופעות שוליות בלבד: חוויות הוריו, החינוך שעל ברכיו גדל, המדינה הצעירה - כל אלה עיצבו את אישיותו וגרמו לדור השני להרגיש שונה בגורלו. הדרך בה יחנך הדור השני את ילדיו, בה יצור ויאמין, יהיו שונים משל הוריו, אך יושפעו עדיין באופן חזק ומשמעותי מתקופת השואה.

הדור השלישי

"בני הדור השלישי" הינם נכדיהם של ניצולי השואה, ילדיהם של בני הדור השני. כפי שראינו בפרק הקודם, ישנה הסכמה כללית באשר לשאלת השלכותיה הנפשיות - פסיכולוגיות של השואה על בני הדור השני. אולם, בבואנו לבחון את התגובות הפסיכולוגיות של בני הדור השלישי, אין הדברים משתמעים באופן חד משמעי. החוקרים והמטפלים המתעניינים בהשלכותיה הנפשיות של השואה מרבים לשאול על השפעות השואה על הדור השלישי, אבל המידע המדויק מצומצם לפי שעה. ישנם חוקרים הטוענים, כי הטראומה הועברה לא רק לילדי הניצולים עצמם, אלא גם לילדיהם, בני הדור השלישי. מחקרו של פרופ' אבי שגיא מאוניברסיטת חיפה, סותר טענה זו. שגיא מצא במחקרו כי בני הדור השלישי מתנהגים בצורה נורמאלית, בצורה שאינה שונה מאלה שסביהם לא היו בשואה. במחקרו נבדקו חמישים ניצולות שואה ששני הוריהם נספו בשואה. מטרתו של המחקר היתה, בין היתר, לבדוק האם ישנה העברת טראומה באופן של "דילוג דור", כלומר: העברת טראומה לנכדים. תוצאות המחקר הראו שאין שוני בין נכדים לניצולי שואה לבין האוכלוסייה הכללית. פרופסור שגיא מנסה להעלות סברה המסבירה כיצד הטראומה הנוראית לא עברה הלאה: יתכן כי ניצולי השואה חוו משפחתיות נורמטיבית בסביבה חמה ותומכת לפני השואה ולכן ידעו להניח את בעיותיהם בצד ברגע שהפכו להורים.

ניסיון לבחון את העמדות של הורים בני הדור השני מאפשר לשער מה יהיו ההשלכות הפסיכולוגיות על ילדיהם. בספרו, "בצל השואה", סובר אהרון האס, שילדי הדור השני נטו להבטיח לעצמם כי לכשיגדלו לא יחזרו על המתכונת שבה הכאיבו או פגעו בהם הוריהם. הם שאפו לתת לילדיהם יותר חופש ולהימנע מגישה חונקת, המדכאת את ההבעה העצמית והיוזמה האישית. רבים מהם אף קיוו למנוע מילדיהם את הפחד מן העולם החיצון, כפי שהחדירו בהם הוריהם הניצולים. חלקם הבטיחו לעצמם לגלות יותר אמפתיה ורגישות כלפי ילדיהם:

"אני רוצה לאפשר לה להיות עצמאית, בהשוואה לגישה של אימי כלפי. אנסה להתערב פחות ולהניח לה לעשות את שגיאותיה בעצמה... אנחנו מפגינים הרבה חיבה במשפחתנו. אינני יודעת אם זה בגלל ההתנסויות שלהם בשואה או בגלל הדרך שבה גידלו אותי, אבל הורי לא הראו לנו חיבה אף כי תמיד ידענו שאכפת להם. כיום אנחנו עושים את כל הדברים שמעולם לא עשינו במשפחתי... אנחנו גם מתפקדים יותר כיחידה משפחתית...".

(האס אהרון, בצל השואה- הדור השני, הד ארצי הוצאה לאור, ישראל, תשנ"ט-1999, עמ' 161)

מנגד, ישנם מבני הדור השני המחנכים את ילדיהם, בני הדור השלישי, כפי שחינכו אותם הוריהם הניצולים:

"אני עושה דברים רבים שהורי עשו איתי. יש לי אותה הגישה שהיתה להם, המתבטאת במילים 'איך אתה יכול לעשות לי את זה אחרי כל מה שעשיתי בשבילך?!'... אני חייבת להתרכז כדי לשבת לשולחן מול בתי ולא לידה. היא אכלנית גרועה, ואני חייבת לשלוט בעצמי ולא לתחוב לה אוכל לתוך הגרון. לפעמים אני מתפוצצת וקופצת לתקרה כמו שעשו הוריי".

אחדים מילדי הניצולים העבירו את חרדותיהם לדור השלישי בהדגישם את ההשתייכות האבסולוטית שלהם לקבוצת מיעוט שנפגעה באופן קיצוני בהיסטוריה. ישנם המודעים לכך שרגישותם הקיצונית השפיעה על ילדיהם:

"אני חושבת, שהאופן היחיד שבו זה (ילדותי על רקע השואה) השפיע על תפקודי כהורה מתבטא בתכונותי הנפשיות. אני מתרגשת בקלות ויש לי מצבי רוח קיצוניים רבים... זה משפיע על הצורה אני מגיבה על התסכולים הקטנים הכרוכים בגידול ילדים... אני יכולה לראות שהמתח שיש לי כלפי בני גורם למתח גם אצלו – אותה מתכונת שהיתה בין הורי וביני...".

(האס אהרון, שם, עמוד 163)

שאלת חינוך בני הדור השלישי איננה נשאת רק בגדר שאלה משפחתית – מצומצמת. ישנה דילמה עקרונית בדבר זיכרון השואה בימינו. שאלת חינוך הדור השלישי צפה ועולה. האם יש לשים דגש על למידה היסטורית - רציונאלית של השואה או שמא יש להכניס תגובות רגשיות והפקת לקחים? ואילו לקחים יש להפיק? יש הסוברים כי השואה לימדה אותנו להיות חזקים, בטוחים ועצמאיים ולכן יש להדגיש את **הצד הלאומי** - נחיצותה של מדינת ישראל כמדינה ריבונית לעם היהודי, כהפקת לקח מהשואה. מנגד, ישנם המאמינים שהדגשת הצד הלאומי בחינוך יוליד תוצאה הפוכה. לעניות דעתם, העבר מלמד אותנו שהצבת הפן הלאומי בראש סולם הערכים הלקחים יכול לגרום להשרשת שואה כלפי מיעוטים ויחס מעוות אליהם. כל כן, יש להדגיש את **הצד ההומאני** שבשואה. היחס אל כל בן אדם כיצור אנושי, המגיעות לו זכויות חיים בסיסיות. שתי הגישות שלעיל, גם אם שונות הן לגמרי במהותן, הרי שיש להן מכנה משותף. שתי הגישות רוצות ליצור זיכרון שאינו בעלמא, אלא זיכרון שמעצב את דרך חיינו כיום - אירועי השואה בעבר כמשפיעים על ההווה והעתיד. המתנגדים לגישה של הפקת לקחים מהשואה, טוענים כי השימוש באירועי השואה הינו חילול זיכרון השואה וקורבנותיה. דעה זו מצדדת בגישה שיש ללמוד את השואה באופן רציונאלי, כאירוע היסטורי בתולדות עם היהודי. **חיים שצקר** מציג דילמה זו:

"ההתלבטות בין הצד הקוגניטיבי- רציונאלי של ההוראה שמגמתה הבנה, קשירת קשרים סיבתיים, הסקת מסקנות וכיוצא באילו ובין הצד הרגשי, האפקטיבי. בין ראיית המבצעים כשטנים דמוניים ואת תגובות היהודים מתוך עמדה נפשית של גאווה לאומית פצועה, ובין ראיית המבצעים כבני אדם שהתדרדרו, תוך חשיפת המנגנונים והסיבות להידרדרות זו וניסיון להבינם ולהסיק מסקנות".

(שצקר חיים, "לדעת או לחוות", בשביל הזיכרון - זיכרון השואה והנצחתה (עורך ראשי: בלטמן דניאל, הוצאת יד ושם, ירושלים, מארס 1996, עמוד 19)

במקביל לעיסוק בשואה באופן פורמלי, נעשה גם ניסיון לעסוק בה באופן בלתי פורמלי. משרד החינוך והתרבות היה שותף בפיתוח תוכניות שונות שהועברו בעיקר בשעות חינוך בבתי הספר או ביום הזיכרון לשואה, בכ"ז בניסן וביום הזיכרון הכללי, י' בטבת. בסוף שנות השמונים ביקר בפולין מנהל מינהל חברה ונוער, **עודד כהן**. כהן התרשם עמוקות מאשר ראו עיניו והיה סבור כי לביקור בני נוער בפולין יש פוטנציאל חינוכי עצום. כששב לארץ, המליץ בפני שר החינוך דאז **יצחק נבון**, לבנות תוכנית חינוכית- לימודית-ערכית בנושא השואה, ששיאה יהיה המסע לפולין, מסע אל נבכי העם היהודי. הרעיון החל לרקום עור וגידים ובא לידי מימוש. ראשונים יצאו נציגי התנועה הקיבוצית והשומר הצעיר, שחזרו עם חוויות עצומות. אולם, רק לאחר נסיעתו של שר החינוך לפולין, הוחלט על בניית תוכנית חינוכית מסודרת המשלבת את המסע לפולין עם הכנה קודמת בארץ ופעילות בארץ לאחר השיבה מפולין. בעלון "בשביל הזיכרון – מסעות של בני נוער לפולין", מבטא **פרופ' אמנון רובינשטיין** את החשיבות החינוכית של משלחות בני נוער לפולין ולאתרי ההשמדה מכמה היבטים:

1. חוויה לימודית ורגשית:

"...אינה דומה שמיעה לראיה- כלל זה חל גם על הוראת השואה. שיעורים פרונטאליים, קריאת ספרות, לימוד מקורות, עיון במפות ובתשימים, כתיבת עבודות, שמיעת הרצאות, כל אלה חשובים ונחוצים, אך אינם מספיקים. לשם חיזוק וביסוס הידע הנרכש בדרכים אלה, אין ערוך לביקור ולסיור באתרי ההתרחשות עצמם. החוויה הרגשית העצומה הכרוכה בביקורים אלה היא בעלת חשיבות חינוכית שלא תשוער...".

2. חינוך לסולידריות יהודית:

"...הם עומדים על כך שהשואה נחתה על ראש היהודים כולם, לזרמיהם, לגוניהם, ולעדוניהם השונות. הגרמנים הנאצים ועוזריהם לא הבחינו בין יהודי "לחסידי" ל"מתנגדי", בין עשיר לעני, בין קפיטליסט לפרולטאר, בין אשכנזי לספרדי, בין שומר תורה לחילוני, בין ציוני לאיש ה"בונד"- גורל אחד היה לכולם. תחושה זו יש בה להקהות את הניגודים העמוקים שבתוך חברתנו שלנו כאן ועכשיו. בביקור בפולין במחנות ההשמדה משתתפים בני נוער מכל גווי הקשת החברתית בארץ, והוא יוצר בליבם תחושה עמוקה של סולידריות יהודית, למרות כל ההבדלים שבינינו".

3. חינוך לציונות, לדמוקרטיה ולהמוניות:

"בסיוורים אלה מתחזקת תודעתם הציונית והכרתם הלאומית היהודית – ישראלית של בני הנוער. הם עומדים ביתר שאת על חשיבות הקמתה וקיומה של מדינת ישראל. מול משרפות המוות מקבלת זהותנו היהודית הישראלית משמעות עמוקה... לנוכח הזוועה שחוללה התנועה הנאצית הגזענית – הטוטליטרית מתחזקת בלב הנוער ההכרה בחשיבות העקרונות הדמוקרטיים... הרגשות ההומניים מתחזקים..."

(רובינשטיין אמנון, בשביל הזיכרון – מסעות של בני נוער לפולין, הוצאת יד ושם, ירושלים, אוקטובר 1995, עמ' 7)

תופעת מסעות בני הנוער לפולין החלה לצבור תאוצה, אך אין זה סותר את העובדה שעוד לפני שתופעה זו החלה, היו לה מתנגדים. משחללו משלחות ישראליות לבקר בפולין, נתקלו המארגנים והמחנכים בביקורת חריפה ונוקבת שבאה בעיקר מצד פוליטיקאים שעברו את השואה וניצולי שואה אחרים. הביקורת, אמרה בעיקרה, כי אל לו, לבן הנוער הישראלי לדרוך על אדמת פולין הארורה, האדמה בה נרצחו מיליונים מבני עמו. הרצון להימנע מכל מגע עם פולין נבע מרגשות אנטגוניזם קיצוניים ומגישה שיש להפריד בין העבר הגלותי המסתיים באושוויץ ובשאר מחנות ההשמדה לבין ההווה הארץ ישראלית – ציוני. המסעות לפולין פרצו דרך חדשה בחינוך, מעבר מגישה שאין לעסוק בשואה ובהשלכותיה, אלא יש להתמקד בחינוך הציוני בלבד, לגישה החוקרת את ההיסטוריה ולומדת ממנה. מלבד עניין זה, ישנם המתנגדים למסע לפולין מסיבות אחרות: התנגדות למימון הפולנים, מחירים יקרים הגורמים לכך שלא כל התלמידים יוכלו לצאת למסע וחוסר נוחות חברתית מכך. עם זאת, המסעות לפולין הפכו להיות נדבך חשוב בחינוך וכיום יותר ממחצית מבתי הספר היהודיים בארץ מוציאים משלחות נוער לפולין.

דרך נוספת להוראת השואה באופן בלתי פורמלי ניתן למצוא במכון ללמודי השואה על שם חדווה אייבשיץ בחיפה. במכון מתקיימת מזה מספר שנים קבוצת "נוער נאמן זיכרון השואה". קבוצה זו כוללת נוער בכיתה ט', אשר רובם בני הדור השלישי לשואה. בני נוער אלה מרצנים האישי ובזמנם הפנוי והפרטי לשמוע הרצאות ולעבור סדנאות, פעילויות וסיורים בנושא השואה. כל זאת נעשה מתוך עניין וכמיהה לשמוע ולהבין את שעבר על היהודים בשואה.

בני הדור השלישי מתחנכים באופן שונה מזה שהתחנכו הוריהם, בני הדור השני. החיץ שהושם בין העבר הגלותי להווה ה"צבריי" עד שנות השמונים הוסר והחינוך החל לקבל נופך שונה. לא עוד הפרדה בין העבר להווה, אלא למידה מהעבר לגבי ההווה והעתיד. ניצולי השואה משמיעים את סיפורי הזוועות שעברו לנכדיהם ואף יוצאים כעדים במסעות בני הנוער לפולין. הדור השלישי לא גדל בצל זיכרון השואה ולא חש את תחושת העצב והאובדן הגדול בביתו ובחיי היום יום שלו. לנוכח עובדה זו, מדובר בדור שלא פיתח התנגדות חריפה ואטימות לשמיעת סיפורי השואה. להפך, דור זה מתאפיין בפתיחות ורצון לשמוע את שורדי השואה. הניצולים יכולים אפוא להירגע מעט בידועם שהם וסיפוריהם יזכו להנצחה באמצעות הדור השלישי. תופעת בני הנוער הנוסעים לפולין, למשל, רק הולכת וגדלה בשל השתוקקותם לנסות להבין את שעבר על סביבהם וסבותיהם. בנוסף, ישנו רצון עז של הדור השלישי לשמר את זיכרון השואה. רצון זה מגיע מתוך הכרה שדור הניצולים הינו שדור שהולך ונעלם. זיכרון והנצחת השואה על ידי הדור השלישי מתבטא בדרכים רבות ומגוונות: במסעות בני הנוער לפולין והחוויה העוצמתית אותה הם סופגים, צילום עדויות של ניצולי שואה, שם מספרים הניצולים את סיפורי הזוועות שעברו ולימוד

היסטוריית השואה כחלק ממערך השיעורים בבתי הספר. פעולות זיכרון מעין אלה לא התבצעו על ידי הדור השני, בניהם של ניצולי השואה. השוני בין הדור השני לדור השלישי נובע מדרך ההסתכלות ונקודת ההשקפה השונה של הדורות. הדור השני, טעונים ברגשות שינקו בביתם ודבוקים בהרגלים "שואתיים" מבית אבא, ואילו הדור השלישי כמסתכל על השואה מפרספקטיבה חיצונית. ניתן אף לשער כי עצם העובדה שנכפה על בני הדור השני לחיות בצל השואה באופן תמידי, עוררה בהם אנטי ורצון להשתחרר מדפוסים כאלו ואחרים, לעומת הדור השלישי, שלא גדל בבית ניצולי שואה ובא ברצון כן ואמיתי להבין את שעבר על העם היהודי בשואה.

זיכרון השואה בתרבות ובאמנות בדור השני והשלישי בישראל

הדור השני

"בגלל שאחרי המלחמה ההיא/ נולדתי אני.. בגלל שכל בית נראה כמו תחנה אחרונה/ בגלל המזוודה המוכנה לתזוזה/ בגלל זכר הפרידה החפוזה/ בגלל שתמיד צריך לרוץ.. בגלל המלחמה בגלל המלחמה/ בגלל שאסור לשכוח ואין לאן לברוח/ בגלל הזיכרונות בגלל הזיכרונות/ גם אנחנו קורבנות".
("בגלל", מילים: יעקב גלעד, לחן: יהודה פוליקר, מתוך "אפר ואבק", 1988)

השואה היא אירוע קיצוני במימדיו, בכוונותיו ובתוצאותיו הנוראיות. ניתן אף לומר יחיד מסוגו בהיסטוריה. על כן, לכל עיסוק בשואה ישנן השלכות חברתיות, תרבותיות, מוסריות, פילוסופיות ואישיות בעלות משמעות עמוקה. מכאן, שכל כתיבה ספרותית בנושא השואה הינה בעייתית וגורמת לפילוג דעות בין היסטוריונים, פילוסופים ואנשי רוח אחרים. אלו המתנגדים לייצוג השואה על ידי "כתיבה יפה", סבורים כי העיצוב האסתטי של טקסטים כתובים ועטיפתם, גורמים להסוואת התוכן הקשה, הרצח, האובדן והכאב. טענה נוספת שמשמיעים המתנגדים, היא כי השואה היא אירוע שלא ניתן לייצוג: כתיבה ספרותית בנושא ממעיטה מגודל האסון ותוחמת את השואה למימדים קטנים יותר מהתרחשותה בפועל. המילים אינן מסוגלות לייצג או להעביר כהלכה את גודל הטרagedיה. דעה זו מבוטאת בחריפות על ידי ההוגה היהודי-גרמני **תיאודור אדורנו** הסבור כי 'לכתוב שירה אחרי אושוויץ זו ברבריות'. עמדה הפוכה לזו, תומכת בלגיטימיות של כתיבה בנושא השואה בכלל ו**סיפורת בדיונית** בפרט, בנימוק, כי כל ייצוג שואתי בסיפורת או בשירה לא יתנו ביטוי נאמן לטראומה הקולקטיבית, אלא ייצגו סיפור בודד מתוך הכלל. על כן, עדיף לספר ולו מעט מאשר לא להעביר את סיפורי השואה כלל. בנוסף, אין הבדל בין כתיבת סיפור שואה בדיוני לכתיבת סיפור אישי ריאליסטי בייצוג ובתיאור מאורעות השואה ולכן ניתן ליצור סיפורת בדיונית בנושא השואה. שותף להשקפה זו הוא חוקר השואה **לורנס לאנגר** הטוען כי השואה יצרה מציאות העולה על כל דמיון אפשרי ובכך טשטשה את הגבול שבין מציאות לדמיון. בשל כך, ייצוג אובייקטיבי ומציאותי של השואה אינו אפשרי כלל. לאנגר מסייג דבריו ומציין גם את הצד השלילי של כתיבה בדיונית על השואה האומר כי פשעי הנאציזם מוסחים מהדעת באמצעות אמצעים לשוניים ואסתטיקה ספרותית. כתבה שפורסמה לאחרונה (31.07.08) בעיתון "ישראל היום" מייצגת את הדילמה.

בעוד הדיון אודות הייצוג האומנותי של השואה גואה ומתעצם, גדלה בפועל "ספרות השואה" הנכתבת על ידי **בני הדור השני**. בעצם הכרעתם לכתוב בנושא השואה, מביעים בני הדור השני את עמדתם בדיון – השואה נזקקת למילים על מנת לתארה. יש להניח כי הכרעתם מונעת מהיותם בנים לניצולי שואה, אשר חוו על בשרם ילדות השזורה בזיכרון השואה, בהלך ההתנהגות בבית ובחינוך שקיבלו. הייצוג האומנותי של השואה, ממלא באופן חלקי את הצורך של בני הדור השני לבטא את אשר על ליבם ומאפשר להם לחלוק את רגשותיהם עם העולם. אצל חלק מבני הדור השני הכתיבה היא מנגנון התמודדות עם השואה, הבא להחליף את "מנגנון השתיקה".

שואה. רק אחר כך מלחמה

"הפולמוס", קובץ החמרים בעקבות "נוטות החסד", מוכיח כי הדילמה לגבי כתיבת שואה נותרה בלתי פתורה • כן, גם אחרי רומן מונומנטלי שהצליח להתמודד עם המורכבות של המלחמה

מתקנים על המסילה במחנה בירקנאק. יש צורה אחת של שוואה - סיפור הכיכרית הימני

נוטות החסד - ניתנת ליטל
הפולמוס
בנרות הביט, 99 עמ'

עמר כחמנוביץ

הסריאה באנר מאמרים ושירותים זה שנה שמתחללת על פני האדמה לאחר שרועידה תגוללה והקטלניות הפשטה חורבן על בני האדם. שכן נוטות החסד לניתנת ליטל, על קטגוריה ומשנאית, ידובר גם בעיר ויביל סיומן הרוע החשוב של ימינו, יצירה ספצנטית אינפמדי יצירות קודמות לה רועידן בוראת בריאה מקורית לאין שיערה על אף האילי בגלל המפלציות שבת.

הפנסק של מקסימיליאן אראה - קצין ח.מ.מ. הארצי לירקנאק, הרוסוסקטואל שישוכב עם אחותו, הרגמני הרעיני נוספת, החליוי סוככותו להודות עם סוככות הפנסק המפורסם של האדם הכלתי אפסירי הודת המדיה שהמציא נצנתו ליטל באלפי ימים וליילת של מחקר ווסר הקרים יקדם עוד ויגידים עד בור שקילו הפר קול נוסר רובם שנשפטו חיסב ס'94 עמדי המפרה פנסקי של יאריש שהוא כל קעיני ח.מ.מ. כולם ועם זאת אף אחד מ'סוככי שוככות קלוד לנצמן' סככל לא היה איש ח.מ.מ. שדימה לשקט אואת. מקס אואת לא קיים' - פנסק זה הרעיני את המפורסם בארופה באן בישראל הוא התקבל בתחילה בסקסיות אופיניות, שאט את התנגות ועד ירה פולמוס מקטמ, הרעיני של אורי פולמוס גדול שעליו ס'הסס קובץ זה.

בעין סוככות יזיתה סתגלה נוטות החסד סיומן סלי המתי אפי, תום אם הוא מכוון על ידי המהדיר היידי רית לחתמנו בעודנו מעיניו של חקלונג. ליטל מתייחס לית כקובץ, בשוואה עם הדיסטריקון פיר נודת: 'שערך 30 אלף סוככים שיוצרו בברונגה, רק נודת: 3,000 עיני קום בשואה, סתגמנת לטרם סתנה סככלול הוויסית המצופת, רק אחר כך התנוחה הייחודית' הוד, קובע החתם, ספרומו מוטיב לגלול את הכיורוסיתיה המלי המתינה, על הפולישיקה, החידורית, המסערת, המיידי הודת והעקמט סבת. האם לסיכר ניתן ליישן את נוטות החסד לראר הקלאסיות המלומדותיו לא. זו יצירה ספרותית מודרניסטית, אך כוז סמסטיכה את הייל' מה הכלתי ניתנת לפתיחה בעניין הכתיבה על השואה. 'הפולמוס' מציג בפני הקורא התרשמויות ושירותים שני

"נוטות החסד" הוא ספרו הראשון של גינתן ליטל, יהודי אמריקאי בן 38, שגדל בצרפת ומתגורר היום בספרד. גיבור הרומן שלו הוא קצין אס-אס נאצי נטול רגשות אשמה החי ופועל בסביבה של נאציזם, אנטישמיות ורוע הספר מתאר בגוף ראשון את עולמו המפלצתי של קצין נאצי בין השנים 1938-1945.

ערכו לאחד הודו הראשוני שיעוד הרומן. ניתן לנצוא כאן בין השאר גם את סנייתו של ליטל למתרגמים היי נשוי אליהם. הרואין ב'פרטקפריסר אלמניה צייטונג' עם קלוד לנצמן - במאי 'שואה' המונומנטלי, שוואה הסמסית הכיכרית לייצגני השואה באמנות - סטליל בלאקיר ניות סלה לנצמן מתייחס בראיון בעיקר לסתי' נקודות המוצא של ליטל בנישנו לסינובת הסרם 'שואה' והספר 'השטרת יודדי אידומה' של ראול הילברג. לנצמן מביד בחשיבות הסקסט של ליטל אבל סקפט לגבי יכולתו לשמר זיכרון, בניגוד ליצירה הקולטענית: 'סרם הוא הכל' שמעיניו זכורים... הסרם 'שואה', ע.ל. לא עוסק בזיכרונות - זיכרונות הם חלשים, סיכ' חים אותם. יש צורה אחת של כתיבה סיוחוף הוכיחה... הסיורוף הוד למויאונגים'. כשדוא נפאל את השאלה השיעיקה, האם מותר לסיורורים לכתוב על השואה, ענה לנצמן כמה סוככות. סל רבר סופתיק כל ריון 'יש אישית, אבל הוא לא בא ססני' - הוא בא מהיילת אפסיר לרבר על השואה ולעמק בה מוויסית רכות, אבל אי אפסיר להודות כיצד 3,000 איש מתיב בתא הגוים של אישוויץ ביידיקנאק'.

אצל אחרים, הביטוי הספרותי מייצג את ההזדהות של בני הדור השני עם חווית השואה של הוריהם והרגשת אמפתיה לגורל העם היהודי בכללותו, על אף שהם לא נכחו בעצמם בשואה. הדיון המתואר לעיל לא נסוב סביב שאלת היצירה הספרותית בלבד, אלא סביב כל נושא ביטוי השואה באומנות. הדרך ליצירת אומנות העוסקת בשואה, לא היתה קלה, כפי שמתאר ג'פרי הרטמן:

"השאלה כיצד זיכרון והיסטוריה הופכים לאמנות היא תמיד סבוכה; ביחס לשואה השאלה היא גם אם הם צריכים להפוך לאמנות..."

(ג'פרי הרטמן, "חושך נראה לעין", אלפיים [10], 1994, עמ' 88)

הקושי להפוך את השואה לאומנות, לפריט שאפשר לחוות עליו דעה כעל כל מוצג, גרם לדור השני להסס בבואם ליצור ולבטא את עצמם. עם קשיים אלו מתמודדים כל סוגי היצירה והאומנות הבאים במגע עם השואה, מי שאזר אומץ ויצר, עשה זאת בצורה יצירה וכנה. לרוב, אומנות הקשורה לשואה אינה באה

לייצר תחושת אסתטיקה וניקיון אלא להעביר את חוויות היוצר ביחס לטרגדיה. האומנות מביאה את התלבטויות היוצר אל מול השואה: מעלה דילמות מוסריות, משמיעה קול מחאה וזעקה, מביעה השקפת עולם, וכו'. כל אלה נעשים בצורה אמיתית, כנה וברורה ללא סייגים ומחיצות. יצירותיהם של בני הדור השני נעשו כמעט בכל תחום אומנות קיים. כפי שניתן לראות בדוגמאות המובאות להלן:

*בספרות

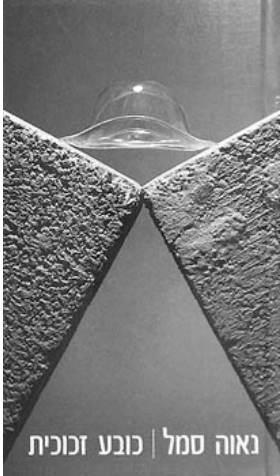
"עין ערך אהבה" - מאת דויד גרוסמן. דויד גרוסמן נולד בירושלים בכ"א בשבט תשי"ד, 25.01.1954, ליצחק גרוסמן, יליד פולין וניצול שואה, ולמיכאלה, ירושלמית. גרוסמן למד פילוסופיה ותיאטרון באוניברסיטה העברית בירושלים, ועבד ב"קול ישראל" ככתב, שחקן תסכיתים ומגיש תוכניות רדיו. בשנת 1984 זכה בפרס ראש הממשלה ליצירה והיה מועמד לפרס נובל לספרות. ובשנת 2007 זכה בפרס א.מ.ת.י. יצירתו מתאפיינת ברגישות פסיכולוגית וחברתית עמוקה. ספריו תורגמו לשפות רבות, ופורסמו ברחבי העולם הספר. ראה אור בשנת 1986 - הוא אחד הספרים הראשונים שעסקו בהשפעות השואה

על הדור השני ועל אורח החיים בישראל. הספר מורכב מארבעה חלקים שונים, כאשר לכל חלק סגנון כתיבה ייחודי לו. המשותף לסך החלקים הוא שבכולם השואה היא מעין אובססיה: המציאות המותכת לדמיון הופכת עדות לכישלונה של הנפש לדמיין בתוך עולם שהוא עצמו "פנטזיה" של מטורפים, שמעבר לכל דמיון. בנוסף, מוצגת תחושת איום ומודעות לעצם קיומו של סוד משפחתי המלווה את ילדותם של הגיבורים. בכל חלקיו של הספר משתתף מומיק (שלמה) נוימן, בן לניצולי שואה, ומתאר בכל אחד מהחלקים את חוויותיו או את חוויות אחרים, פעם כגיבור ופעם כמספר:

החלק הראשון, "מומיק", עוסק בתלמיד בית ספר יסודי בשכונת בית מזמיל בירושלים בשנות החמישים, בן לזוג ניצולי שואה המקפידים לא לספר לו דבר על השואה ועל הזוועות שעברו עליהם, מתוך רצון לגונן עליו ולדאוג לו לילדות "נורמלית" ככל האפשר. **החלק השני**, "ברונו", מסופר מנקודת מבטו של מומיק הבוגר שגדל להיות סופר ומשורר, ויוצא למסע בפולין כדי להתחקות אחר עקבותיו של ברונו שולץ, סופר יהודי-פולני שנספה בשואה. **החלק השלישי**, "וסרמן", מספר את סיפורו של אנשל וסרמן, מחבר סיפורי ילדים יהודי נודע, שהוא אותו סבא אנשל שהוצג בחלק הראשון. **החלק הרביעי**, "האנציקלופדיה המלאה של חיי קאזיק", הוא הניסיון האחרון של מומיק להתמודד עם סיפורו של וסרמן, תוך קריאת תגר על וסרמן עצמו, כמו גם על שתי הנשים בחייו.

לאורך כל הספר, מומיק מודע לקיומה של "ארץ שם", זהו הכינוי של המקום בו התרחשה הטראומה. ביטוי זה התקבע בתרבות הישראלית בשנים שלאחר השואה כמילות צופן לתיאור אירופה של מלחמת העולם השנייה. צופן זה מופיע גם בספר **השם** מאת מיכל גוברין, בו הגיבורה עמליה חיה בצל תעלומה בלתי פתורה ובספר **מי פירסט סוני** מאת בני ברבש, בו הגיבור אסף לור מתאר את הזיכרונות המשותקים של אמו כיוצאים "מכל הנקבוביות שלה".

"עין ערך אהבה" זהו ספר של כתיבה חדשנית, הולכת בגדולות, וסופו שהוא הופך לסיפור על ניסיון להוליד את המשך החיים מתוך ההתרסה והעלבון. "עין ערך אהבה" נחשב לאחד הרומנים החשובים והטובים שכתבו בעברית- הן בשל סוג הכתיבה והן בשל חשיבות הנושא וראשוניות הספר.

"כובע זכוכית" - מאת נאוה סמל. נאוה סמל (בתו של יצחק ארצי, ניצול שואה, ואחותו של הזמר שלמה ארצי) הינה סופרת, מחזאית ומתרגמת, ילידת תל-אביב. מוסמכת אוניברסיטת תל-אביב בתולדות האמנות. כובע זכוכית הוא קובץ של עשרה סיפורים. העולם שבו גדלו גיבורי סיפורים אלה, לכאורה הוא עולם שהחלים ואשר תפריז התאחו. אבל הגיבורים, דור שני לניצולי השואה - שבים וחווים את חיי הוריהם, בהתפרצות רגשות מחודשת, כאשר הם נקלעים, מרצון או שלא מרצון, אל תוך מסע לאיחוי חייהם. על האחת עוברת חווית אלימות המשיבה אותה אל עקבות חיי אמה. על האחר עובר מסע חיפושים מסתורי, ובשלישי מתעוררים רגשות בושה ואשם, לאחר שיצאו הוריו להעיד במשפט פושע מלחמה נאצי. הספר "כובע זכוכית" יצא לראשונה בשנת 1985 והיה הספר הישראלי הראשון שדן בדור הבנים של ניצולי שואה. זכה בפרס "משואה" - המכון ללימודי השואה.

"כריתה" בקובץ "סיפורים על כביש גהה" - מאת סביון ליברכט. סביון ליברכט נולדה בשם סבינה סוסנובסקי במינכן שבגרמניה, להורים ניצולי שואה. סיפורה, כריתה, מתאר אפיזודה קצרה - גזיזת שיער של ילדה קטנה ערב יום הולדתה הרביעי, בידי סבתה, ניצולת שואה ושלוש תגובות על המעשה: תגובת הילדה, תגובת אביה ותגובת אמה. עיקרו של הסיפור הוא הקונפליקט בין האב, בן לניצולי שואה לבין האם, ילידת הארץ. באמצעות הקונפליקט ניתן להבחין בגישות השונות ביחס אל השואה וניצוליה.

סביון ליברכט

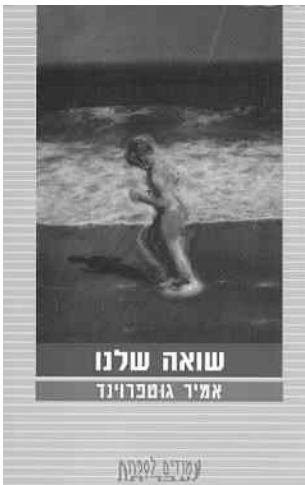

"שואה שלנו" - מאת אמיר גוטפרינד. אמיר

גוטפרינד נולד בחיפה בשנת 1963, בן להורים ניצולי שואה. שואה שלנו ראה אור בשנת 2000 וזכה לתהודה רבה. ספר זה מסופר מבעד לעיניהם של צמד ילדים ישראלים. זהו ספר שגיבוריו - ניצולי שואה טראגיים, מופלאים, ססגוניים - מצטלבים בו למסע הזיכרות חושפני ועוצר נשימה. זהו ספר רציני, מצחיק ומלא דמיון.

הדמויות המייצגות את הדור השני בסיפורת, מגלמות בדרך כלל אנשים משכילים, בעלי ידע היסטורי נרחב המודעים להשמדת היהודים במלחמת העולם השנייה. החלק החסר הוא החלק הביוגראפי, הפרטי והאישי שמתוכו הגיעו הוריו של כל אחד מנציגי הדור השני ביצירות. הדמויות המצויות בכתבי הדור השני מגלמות את הכותבים עצמם, בני הדור השני, אשר המציאות החברתית - תרבותית שבה הם גדלו השתיקה בעיקר את הפן האישי, הסיפור הפרטי של הוריהם. ברומן

גולם במעגל מאת לילי פרי אמיתי, הילדה בת העשרים ושש, שואלת את אמה ניצולת השואה, מה היו הנסיבות שבהן נפצעה ברגלה, וזו ענתה לה: "שם", מילת הקוד שבעצם מסכמת את אסטרטגיית השתיקה, לפיה חיו. בספר **עיין ערך אהבה** מסופר על כך שמהרגע שמבחינה אמו של מומיק שבנה הפעוט מאזין לשיחות הטלפון של אמו על המשפחה שאבדה ומבין את הנאמר, היא גוזרת על עצמה שתיקה ואף

מסלקת מהבית תמונות בודדות של קרובי משפחה שנספו בכדי למנוע שאלות ותהיות. כך גם בספר **השם**, מאת מיכל גוברין, הוריה של עמליה מתוארים כאנשים ששותקים באופן תמידי ושנמנעים מלספר לה את הקורות אותם בשואה. דוגמאות אלו ממחישות אפוא את חוסר הידע שיש לבני הדור השני בדבר הסיפור האישי של הוריהם ואת הסיבה לכך.

בסיפורת הדור השני בולט גם הייצוג המטפורי. הניצולים מתוארים בדרך כלל כשהם נמצאים בתוך סביבה המוקפת אביזרים בעלי יכולת הסוואה ומסתור. בספר **עיין ערך אהבה** מתארים מרתפים ומחילות שמייצגים בעצם את ההזחקה ואת ה"לא מודע". בפרק הראשון – האובייקטים הם קבר ומחסן הממוקם בתחתית בניין מגורים. בפרק השני – האובייקט הוא ים, המחביא סודות בתהומותיו ובפרק השלישי – האובייקטים הם המכרות התת קרקעיים ו"החדר הלבן", בשניהם תבויים סודות מן העבר. גם בסיפור **כובע הזכוכית** מאת נאוה סמל, ישנה הדחקה של העבר הטראומתי של הניצולים על ידי שימוש במטפורות:

*"הנחתי את הפרק ההוא של חיי בקופסה סגורה ואת המפתח השלכתי לים עמוק"
(סמל נאוה, כובע זכוכית: קובץ סיפורים של הדור השני, ספרית פועלים, תל אביב, תשמ"ה 1985)*

*במוסיקה

"אפר ואבק", 1988 – אלבומו השלישי של **יהודה פוליקר**, שנוצר יחד עם **יעקב גלעד** – בנה של ניצולת השואה **הלינה בירנבאום**. בדיסק שילבו פוליקר וגלעד שירים הנוגעים בחייהם כבני הדור השני לשואה, שגדלו בישראל לאור הטראומה שחוו הוריהם. האלבום, על אף הנושא הכאוב והקשה, זכה להצלחה מסחררת והוא נחשב לאחד האלבומים הישראליים המוערכים ביותר, אם לא המוערך שבהם. בין השירים באלבום:

"אפר ואבק" – נכתב על ידי גלעד, בנה של **הלינה בירנבאום** ניצולת השואה, שהחליטה כי ברצונה לחזור אל האדמה בה הושמדו מיליוני יהודים. השיר נכתב על הפעם הראשונה בה נסעה בירנבאום לפולין. גלעד, שחשש כי הכאב הרגשי שתחוה יהיה כבד משאת, והתנגד נחרצות לנסיעתה, כתב לה את השיר שמילותיו: "ואם את נוסעת, לאן את נוסעת? הנצח הוא רק אפר ואבק/ לאן את נוסעת, לאן את נוסעת? שנים וכלום עוד לא נמחק".

"חלון לים התיכון" – הוא מעין מכתב של ניצול שואה בארץ ליקיריו שנשארו בגולה ומספר את סיפורם של הניצולים שהקימו משפחות חדשות לאחר שמשפחתם נספתה בשואה ומסוגלים לחלום מחדש על עתיד מבטיח.

"התחנה הקטנה טרבלינקה" – נכתב על ידי המשורר **ולדיסלב שלנגל** בגטו ורשה כמעין סימן אזהרה ליהודי הגטו על הצפוי להם במחנה טרבלינקה (הנסיעה לשם נמשכת "חיים שלמים עד מותך" ו"בעבור מיליון לא תקבל כרטיס חזור"). השיר תורגם לעברית על ידי **הלינה בירנבאום**.

*שיריה של **חווה אלברשטיין** שנולדה בשצ'צ'ין שבפולין בשמיני בדצמבר 1947. בגיל ארבע עלתה עם הוריה לישראל, למעברת "שער העלייה" שבחיפה, אשר תושביה היו ברובם פליטים ניצולי שואה מאירופה. אלברשטיין היא זמרת יוצרת ישראלית משפיעה. עד כה הוציאה אלברשטיין לאור קרוב לשישים אלבומים, יותר מכל זמר ישראלי אחר, כאשר שמונה מאלבומיה הם על טהרת היידיש ואחד מהם באנגלית. אלבומיה כוללים בין השאר שירי עם, שירי ילדים, שירי מחאה חברתית ופוליטית וכן

שירים אישיים. יצירתה זוכה להערכה מתמשכת ולהצלחה ברמות שונות בישראל, וכן להצלחה בינלאומית גדולה החל משנות האלפיים. אלברשטיין נחשבת ליוצרת בלתי מתפשרת שיצירתה מצליחה להישאר עדכנית לאורך שנים רבות של פעילות. היא זכתה לתיאורים "הזמרת הישראלית הגדולה מכולן" ו"סמל ומופת לזמר העברי".

אלברשטיין הוציאה אלבומים ביידיש והיא מתארת אותה כעושר תרבותי קסום ובלתי נדלה. בראיונות שנערכו עימה סיפרה כי כבר בילדותה שמעה יידיש מהבית- מהוריה ומחבריהם להם נהגה להאזין. על השכונה שאליה עלתה, "שער העלייה", סיפרה בשנת 1986 בשירה "שרליה" על השואה: "כל התכניות נהפכו לחלומות/ מחליפים מקצוע מחליפים את השמות/ מחליפים זיכרונות מקשטים את העבר/ שם כולם היו נסיכים וזה מה שנשאר... ושוב הרדיו מדבר "מדור חיפוש קרובים"/ רשימות ארוכות כתובות ומספרים/ מי שהחליף את השם בעצם כבר ויתר/ אינו מקשיב לתכנית אין בו כוח יותר" ("שרליה", מילים: **חנה אלברשטיין**, לחן: **גדעון כפן**). השיר המפורסם ביותר של אלברשטיין על השואה הוא "**לכל איש יש שם**", שכתבה המשוררת זלדה: השיר הפך למזוהה עם טקס קריאת שמות הנספים בשואה, ולסמל לכך כי השואה היא לא רק מספר, אלא לכל אדם בשואה היתה ישות וחיים עצמיים.

***שלמה ארצי ויהודה פוליקר**, 1988 – בערב יום השואה 1988, נענו ארצי ופוליקר לבקשתו של יעקב מנדל, מנהל מחלקת ההפקות באגף התרבות תל אביב, לספק תוכן שונה ו"אחר" לטקס המרכזי של יום השואה. במשך שנים טקסי השואה נערכו במקומות גדולים והיו מלאים עד אפס מקום בניצולי שואה ומשפחותיהם. בשל התכנים הכבדים שאפיינו את הטקסים, בני נוער כמעט לא נכחו בהם. ארצי ופוליקר, שניהם בני **דור שני** לניצולי שואה, החליטו לשנות את תמונת המצב ולנסות לגעת בליבם של בני הנוער. באותו ערב בשנת 1988, ביצעו הם שירים מאלבומיהם החדשים דאז, "חום יולי אוגוסט" (**שלמה ארצי**) ו"אפר ואבק" (**יהודה פוליקר**). זכורה ביותר הצלחתם של השירים שנגעו בשואה כמו: "תחת שמי ים תיכון", "ארץ חדשה", "בגרמניה לפני המלחמה", "רומניה", "כמו חצר גדולה", "לב שבור לרסיסים" ו"אני נבראתי לך" (ארצי), ו"חלון לים התיכון", "שיר אחרי הגשם", "כשתגדלי", "התחנה הקטנה טרבלינקה", "אפר ואבק" ו"בגלל" (פוליקר ויעקב גלעד). מופע זה היווה נקודת מפנה ותרם להחזרת כבוד השואה לזיכרון הישראלי. ניתן לקבוע כי לאומנים אלה היתה השפעה אודות יצירת סקרנות ועניין בשואה אצל בני הדור השלישי לשואה.

*בקולנוע

"**בגלל המלחמה היא**"- סרטה התינודי של **אורנה בן דור**, עוסק בדור השני לשואה מנקודת מבטם של **יהודה פוליקר ויעקב גלעד** דרך הדיסק "אפר ואבק". גלעד, אמו **הלינה בירנבאום** ומשפחת פוליקר נוסעים יחד חזרה אל פולין ואל השואה ומתעמתים עם תוצאותיה, כל אחד בדרכו שלו.

"**הקיץ של אביה**"- ספרה של **גילה אלמגור** אשר עובד לסרט בשנת 1988. גילה אלמגור אמנם אינה בת לניצולי שואה, אך הספר והסרט, עוסקים בדור השני לניצולי השואה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. עלילת הסרט מתרחשת בראשית שנות החמישים ומתארת את חוויותיה של אביה, בת יחידה לאמא ניצולת שואה. אביה מת בשואה, ואמא של אביה מסרבת לדבר

עליו. בסרט מתוארת התייחסות היישוב אל הניצולים, אשר היתה לעיתים, כפי שניתן לחוש בסרט, משפילה ומבזה. הסרט זכה בפרס בפסטיבל הסרטים בברלין ואף זכה לסרט המשך המבוסס על סיפורה השני של אלמגור, "עץ הדומים תפוס".

*בתיאטרון

חלק גדול מתהליך עיבוד הרגשות של הדור השני נמצא בתיאטרון. רבים מהשחקנים הם ילדי הדור השני, אשר משתמשים במקצועם ככלי לבטא את כאבם. המחזות הישראליים מטפלים במגוון נושאים הקשורים לשואה, כגון: הגבורה היהודית בשואה, בעיית השילומים, השואה כמבחן של זהות ישראלית, חשבון הנפש של משתפי הפעולה ועוד. נביא כמה דוגמאות:

"קסטנר"- מחזה מאת **מוטי לרנר**, אשר הוצג בשנים 1984-1985. המחזה עוסק באחת מהפרשיות המסעירות ביותר שאירעו במהלך השואה- פרשת יהודי הונגריה והניסיון להצילם מהשמדה בשלהי המלחמה. המחזה מציג את קסטנר- מי שנרצח לאחר שבית המשפט הישראלי הפנה כלפיו אצבע מאשימה בעוון שיתוף פעולה עם הנאצים- באופן אובייקטיבי וללא דעות קדומות; ישנו ניסיון להבין את קסטנר האדם, ומדוע היו עמדותיו בהן נקט בסיטואציה המסוימת בה נאלץ לפעול. לרנר מחליט להעמיד דווקא את קסטנר במרכז הבמה, ולעצב אותו כ"גיבור חיובי". ישנו ניסיון להפוך את קסטנר מ"פושע לקורבן".

"גטו"- מחזה מאת **יהושע סובול** שהועלה בשנת 1984. המסגרת הדרמטית של המחזה: עולם גטו וילנה, בשנים 1941 - 1943, כפי שהוא מצטייר במוחו של המספר- שרוליק, הזוכר סצנות מתוך הגטו ומעלה דילמות שעיימם התמודדו היהודים בגטו בכלל והידנראט בפרט. המחזה "גטו" זכה להצלחה בינלאומית ותורגם לעשרים שפות,

הוצג בתיאטראות המובילים בעשרים וארבע מדינות, וזכה לביקורות משבחות.

אחד המוטיבים המרכזיים החוזרים במחזות השונים על נושא השואה, הוא הניסיון לבחון את סוגיית "שיתוף הפעולה" עם הגרמנים בתקופת השואה, במחנות ובגטאות בהסתכלות היסטורית. כך במחזה **קסטנר**, נעשה ניסיון לבחון באופן ענייני ומשורר מדעות קדומות את האיש קסטנר ואת החלטותיו, האם אכן "מכר את נשמתו לשטן" בשיתוף הפעולה עם הגרמנים. המחזה **גטו** מציג את המאבק בין כוחות שונים בהנהגה היהודית ואת הדילמות והסוגיות השונות שעמדו בפני ההנהגה היהודית בגטאות בתקופת השואה. האם התגוננות אקטיבית היא הדרך הנכונה או שמא שיתוף פעולה יעזור בהצלת חיי אדם?

כמה הצגות נוספות בנושא השואה: "סוף העולם הראשון שלי" בתיאטרון חיפה, "ליצני החצר" של תיאטרון פסיק בצוותא, "שולם" של קבוצת התיאטרון הירושלמי בבית ציוני אמריקה ו"לך לך 1942" מטעם היידיש שפיל והתזמורת הקאמרית הישראלית בבית ציוני אמריקה.

הדור השלישי לשואה שונה מהדור השני. הוא לא גדל בצל השואה, אינו טעון רגשות ויכול להסתכל על מאורעותיה מנקודת מבט אחרת- מפרספקטיבה אובייקטיבית. באפשרותו של דור זה להתעניין בשואה מתוך סקרנות, מתוך הבנת חשיבות הנושא או מתוך רצון להנציח- דבר שלא היה קיים אצל הדור השני, שהיה מוכרח להקשיב להוריו ניצולי השואה. גורמים אלה יוצרים את היכולת של הדור השלישי להגיע אל סבם וסבתם בדרך של נועם והתעניינות; פעמים רבות ניצולי השואה מרגישים חופשיים יותר לספר לנכדיהם. כל אלה באים לידי ביטוי גם באומנות השואה של הדור השלישי- אומנות שהיא לעיתים לא קונבנציונלית ורגילה.

***טקסי שואה אלטרנטיביים** הנם טקסי יום שואה הבאים להציע הסתכלות אחרת על נושא השואה בהווה הישראלית. את רעיון הטקס האלטרנטיבי העלו היוצר ובמאי התיאטרון **אבי גיבסון** ואשת התקשורת **שהרה בלאו** בשנת 1999. בטקסים לא מובאים אנשי עדות או קטעי קריאה רגילים; יש בהם קטעי הצגה, לעיתים פרובוקטיביים, דור שני ושלישי שמספרים על חוויותיהם בצל השואה, דיונים על השואה באקטואליה, ועוד.

"הטקסים האלטרנטיביים בודקים את המיתוסים שעליהם גדלנו והתרפקנו, מעוררים מחשבות ומעלים שאלות" אומרת שהרה,

"זו הקשבה אקטיבית ותובענית לדברים שרלבנטיים לחיים שלנו ואני חושבת שזה מה שגורם לאנשים לצאת מהבית וללכת לאירוע הזה. הזיכרון המתרפק כבר לא מספיק. הדור של היום רוצה להתעמת".

(מרב יודילוביץ', Ynet, 15.04.07)

בתחילה זכו הטקסים לגינוי בתואנה כי הם גורמים לזילות בנושא השואה ולהורדה מערכה האמיתי. עם הזמן זכו הטקסים להדים חיוביים ומידי שנה בשנה גדל הקהל הבא לטקסים אלו. ההשתתפות ההולכת וגדלה בטקסים אלו, נובעת מהרצון של אנשים למצוא מקום בו יוכלו להזדהות באופן אישי ואינדיווידואלי עם זיכרון השואה, ולא בטקסים המוניים. המסר מטקסים אלו הוא כי "לזכור ולא לשכוח" אינו מספיק בימינו.

***מסעות לפולין**: המסעות הראשונים לפולין היו באמצע שנות השישים. משלחת ראשונה (כנראה של השומר הצעיר) יצאה ב-4 באפריל 1965, והשתתפה באירועי מלאת 20 שנה לשחרור מחנה ההשמדה אושוויץ. ב-1988 התקיים מצעד החיים הראשון, ומאז גובש נוהל מסודר במשרד החינוך, ואלפי בני נוער יוצאים למסע לפולין מדי שנה. ההערכות הן כי בכל שנה יוצאים למסעות למעלה מעשרת אלפים בני נוער. עם הזמן תופעת הביקורים של בני הנוער בפולין החלה לצבור תאוצה. יותר ויותר תלמידים השתתפו במסעות וחזרו נרגשים ונפעמים: **"כל אחד חייב לבקר בפולין"**, **"בפולין הבנתי את חשיבות מדינת ישראל"** או **"עכשיו אני בטוח כי לעולם לא ארד מן הארץ"**. אמירות אלו מדגישות את החוויה העצומה שעוברים התלמידים ואת התהליך העמוק המשאיר בהם רשמים עמוקים ומחדיר בהם ערכים של אהבת הארץ, מחויבות למולדת, מעורבות וחשיבות השירות בצבא. מתוך סך בני הנוער היוצאים לפולין רבים הם דור שלישי לשואה. ככאלה, הם רואים חשיבות גדולה ומחויבות אישית לצאת לפולין ולחזור אל המקומות בהם סביהם וסבותיהם חוו זוויות רבות. רבים מהם אף רואים בנסיעה אל גיא ההריגה ניצחון של המשפחה כולה על הגרמנים. המסעות לפולין הינם דרך מיוחדת של בני הדור השלישי לשואה להתחבר אל מאורעות השואה ואל קרוביהם הניצולים.

***במוסיקה**

להקת סאלם (SALEM) - להקת המטאל הישראלית הוותיקה ביותר. "סאלם" שמרבית שיריה מאזכרים את השואה ודנים בטרור היומיומי בישראל, הופיעה במהלך השנים על מיטב הבמות הגדולות והנחשבות

בעולם. להקת "סאלם" החלה את פעילותה בשנת 1985 ובכך היתה לחלוצה המייסדת של סצנת המטאל הישראלית. בתחילת שנות התשעים עוררה פעילותה של סאלם דיון סוער בכנסת כאשר שיחררה הלהקה את השיר "העיירה בוערת". העיירה בוערת הוא שיר שנכתב בשנת 1938 על ידי המשורר היהודי-פולני מרדכי גבירטיג בעקבות פוגרום פשיטיק, אשר אירע שנתיים לפני כן. השיר נכתב במקור ביידיש ונקרא "ס'ברענט" ("שרפה, אחים, שרפה"), ידוע גם כ-"אונדזער שטעטל ברענט", לפי תרגומו לעברית ("העיירה בוערת"). השיר הפך למעין המנון יהודי בתקופת השואה. השיר בגרסתו העברית והיידית, הושמע רבות ברחבי העולם בעצרות הנצחת השואה, כאשר הלחן המקורי של השיר מושפע מטעמי המקרא של קריאת ההפטרה בנוסח אשכנז. בשנת 1994 בוצע השיר בגרסתו העברית על ידי להקת המטאל הישראלית סאלם. השיר עובד בסגנון מטאל, ולווה בווידיאו המורכב מסרטונים שצולמו במחנות השמדה. השיר גרר אחריו גל גדול של מחאה בשל העובדה שהלהקה שרה ומנגנת על השואה תוך שימוש בדיסטורשן ובצרחות. הקליפ שודר בטלוויזיה וגרר אחריו כתבת מחאה בעיתון הארץ. את הכתבה קרא יושב ראש הכנסת, **דב שילנסקי**, ניצול שואה בעצמו, שהתעמת בשידור חי במסגרת התוכנית "ערב חדש" מול חברי להקת סאלם, **זאב טננבוים ואמיר נויבך**. הכנסת קראה לאסור על שידור הקליפ. הנושא עלה בשנית לדיון ציבורי ושוב הוזמן **דב שילנסקי** לתוכנית הערב, הפעם לצדו של חבר הכנסת **שבח וייס**, אף הוא ניצול שואה, שבאופן מפתיע שיבח את השיר והוסיף כי "הקליפ מצוין והמוסיקה עושה צמרמורת". יומיים לאחר מכן הוסר איסור ההקרנה והקליפ חזר להופיע על גבי המסכים. השיר מופיע תחת השם "Ha'ayara Bo'eret" באלבום "קדיש" בביצועו של **אמיר נויבך** וכן בגרסה מאוחרת יותר המשלבת שירה נשית נקייה עם שירתו של טננבוים, בליווי רביעיית כלי המיתר הישראלית "הרביעייה העכשווית", באלבום "Attached Strings". "העיירה בוערת" הוא אחד משני השירים היחידים של סאלם המושרים בעברית, השני הוא "אל תסתתרי" משנת 2002 המבוסס על מזמור תהלים ק"ב ג'.

בפרק זה סקרנו ביטויי אומנות שונים ומגוונים שיצרו בני הדור השני והשלישי לשואה. חרף הוויכוח אודות לגיטימיות ביטויי השואה באומנות, מוצאים בפועל כי אומנים רבים בוחרים להביע את רגשותיהם ותחושותיהם בדרך זו בצורה כנה ואמיתית.

השוואה בין הדור השני והשלישי

בבואנו להשוות בין הדור השני לדור השלישי, חשוב לציין כי בניגוד להסכמה הכללית בנוגע להשפעת השואה על בני הדור השני, ישנה מחלוקת במחקר האם בני הדור השלישי מושפעים באופן מיוחד, והאם יש להתייחס אליהם כקבוצה ייחודית. כפי שראינו במהלך העלון, המחקר בתחילתו והדעות בנושא השפעות השואה על הדור השלישי חלוקות ואינן חד משמעיות. ניתן להניח כי בעוד מספר שנים המחקר בנושא יתפתח ויתגלו תוצאות מחוורות יותר.

ההתייחסות לעבר

עד סוף שנות ה-80 היה חיץ ברור ומובהק בין השואה=הגלות לבין ההווה הארץ ישראלי. כלומר: אין להתייחס לעבר, אלא יש להשקיע בחינוך לציונות וגיוס לצבא. מתוך כך היה ברור לדור השני כי אין עליו לנבור בעבר אלא להתקדם הלאה, אל העתיד. החל משנות ה-80 המאוחרות, הלך והתפוגג החיץ שהיה בין העבר להווה. חיץ זה הפך לחוט מקשר בין השואה לארץ ישראל. הרצון ללמוד ולהפיק לקחים מהשואה ולבנות הווה ועתיד טוב יותר לבני העם היהודי. על ברכי רצון זה גדלו ילדי הדור השלישי, אשר בשונה מהדור השני לא חששו מלהעלות את טראומות העבר אל פני השטח ולהתמודד איתן, גם בדרכים לא מקובלות. ראייה לכך ניתן לקבל מן ההצגה- סדנא "דור שלישי", בבימויה של יעל רוני. בהצגה משתתפים ארבעה שחקנים גרמניים, ארבעה פלשתינים וארבעה יהודים, במטרה לחקור את הקשר המורכב בין כל העמים. ההצגה עוקבת אחר חייהן של שלוש משפחות משלושת העמים, ומתחלקת לשניים: בתחילה בשנים 1939-1949 בברלין וביפו, ושישים שנה אחר כך במפגש של הדור השלישי של משפחות אלו. הצגה מעין זו, שבעבר לא היתה נוצרת כלל, ממחישה את יכולתו של הדור הצעיר להסתכל על הדברים מנקודת מבט אחרת ושונה ממה שחשבו בעבר.

חיים בצל זיכרון השואה

הדור השני מתחלק לשתי קבוצות עיקריות:

שתיקה- ניצולי שואה שלא הרבו לדבר ולספר אודות השואה. בניהם, בני **הדור השני**, אמנם לא ספגו את סיפורי הזוועות באופן ישיר, אך חשו היטב את הצלקות שהותירה השואה בהוריהם בהלך ההתנהגות ובדרך החינוך של הוריהם (אין לזרוק אוכל, אין רגישות לתלונות ולבכי). ילדים שהתחנכו בדרך זו פיתחו לעצמם פעמים רבות אופי נוקשה על מנת שגם הם יוכלו לשרוד ולהיות "שותפים" לגורל הוריהם. במקרים רבים נאלץ הדור השני להשלים עם האלם שאפף בבית את נושא השואה. הוא נמנע מלהכאיב להוריו על ידי העלאת זיכרונות מרים, ולכן לא שאל. ההורים מצידם ביקשו לגדל את ילדיהם משוחררים מאימי השואה, וכך הפך הנושא לטאבו בבתי רבים.

דיבור- ניצולי השואה אשר שיתפו את ילדיהם באשר חוו. ילדיהם, **הדור השני**, חיו באופן מוחשי בצל זיכרון השואה. המנהגים, החינוך בבית, שיחות שגרתיות שהתנהלו בביתם- עיסוק רב בנושא השואה. כתוצאה מכך, לעיתים פיתחו בני הדור השני אנטגוניזם לנושא ורצון לצאת מן הסיפורים הגלתיים במלוא המובן, להשריש את עצמם כ"צברים".

בני הדור השלישי מאופיינים בפתירות, בסקרנות וברצון לשמוע מתוך הכרת חשיבות ההיסטוריה ורצון לשמר את זכר השואה וסיפורי הניצולים. הדור השלישי מסוגל לשאול, וגם להיענות: מחד, סבא וסבתא כבר ראו את ילדיהם, הדור השני, מתבגרים ומקימים משפחות, דבר הגורם לתחושת הקלה בקרבם, ומאידך הם באים בימים וערים יותר לצורך לספר לדורות הבאים. תנאי הכרחי לתקשורת הוא הרצון של הנכד להקשיב ולשמוע, לקחת חלק במורשת המשפחתית הכבדה. **שירה אקרמן**, תלמידה בכיתה י"ב בבית הספר העל יסודי בקיבוץ יבנה ודור שלישי לניצולי שואה, עסקה בנושא בעבודת הגמר אותה הגישה בזמן לימודיה. וכך היא מספרת:

"לאורך כתיבת העבודה הבנתי עד כמה ייחודי תפקידי במשפחתי. הבנתי שעלי להתגבר על פחדי ועל הססנותי שנבעה מהרצון 'לא להכאיב', ולשאול, לדעת כמה שיותר, כדי שבבוא היום, כשילדיי ישאלוני על סבי וסבתי, אדע לענות להם, ולא לשתוק, ולא אצטער שלא שאלתי".

(אמיר דינה, "הם לא יספרו בלי שאשאל", בתוך: "עמודים", גיליון 621, עמודים 40-42, אייר תשנ"ח, 1998)

עוד באותה עבודה מספרת עדי, דור שלישי לניצולי שואה:

"...אני לא חושבת שאבא שלי ידע...הוא ידע בעיקרון...אבל סיפורים על השואה, על סבא וסבתא שלו... הוא ידע את הבסיס בלי פרטים. נראה לי שלי סיפרה יותר..."

(אמיר דינה, שם)

*הרגשת מחויבות:

בני הדור השני חשים מחויבות להוריהם, ניצולי השואה. על כן, הם מרגישים צורך למלא את השאיפות של הוריהם, שלא התממשו. אף אם זה לא עולה בקנה אחד עם שאיפותיהם שלהם עצמם. לעומת זאת, בני הדור השלישי הם נטולי מחויבות ומתוך כך גובר רצונם לשמוע ולהקשיב. לא מתוך כפייה, אלא מתוך הבנה כי הם דור ההמשך והם נוטלים אחריות זו מתוך תחושת שליחות כנה ואמיתית.

*השפעת השואה על בניית הזהות האישית והלאומית (הגישה לשואה):

במהלך עבודתה, שוחחה שירה עם תשעה בנים ובנות בגילה, כולם דור שלישי לשואה. בין הנערים היו דתיים וחילוניים, בני קיבוץ ואחרים. בעבודתה היא ביקשה לדעת כיצד עובדת היותם דור שלישי לשואה משפיעה על בניית זהותם האישית והלאומית. בשיחתם הם נגעו בנושאים כמו: הקשר בין זכר השואה לבין עולם הערכים ההומאני, הלאומיות והדת של הצעיר וכיצד השואה נוגעת בעיצוב ערכים אלו. תשובותיהם של בני הנוער היו שונות ומגוונות. בסיכומו של דבר, עולה כי:

"יש מי שבעצם קיומו רואה ניצחון על החיה הנאצית, שביקשה לעקור את כל העם היהודי. הם גאים ביהדותם ובמיוחד בסבם או בסבתם שניצחו ושרדו. 'זו האומה שלי, יהודי זה הכל, יהודי מה שאנחנו בתוכנו'... גם משמעותה של מדינת ישראל ושל ארץ ישראל גדולה בעיני כולם. הם מרגישים חובה לשרת בצבא, להקים את בתיהם בישראל ולהיות אזרחים נאמנים בה, וזאת למרות השקפותיהם הפוליטיות השונות".

גישה זו עולה בקנה אחד עם גישתם של בני הדור השני, אשר רואים את הנאמנות למדינה כערך עליון. ההבדל בין הדור השני לדור השלישי בנושא זה נמצא בנימוק לגישה. הדור השני סובר כי מדינת ישראל היא "מקלט" של העם היהודי ועל כן יש לשמרה ואילו הדור השלישי מונע לרוב מלאומיות הנשאבת מהפקת לקחים מן ההיסטוריה.

על מנת להמחיש את ההשוואה בין הדור השני לדור השלישי, ביקשנו מזהבה, דור שני לשואה ובתה, דור שלישי לשואה, לכתוב מספר מילים אודות ילדותן, חינוכן ואורח חייהן לאור היותן צאצאיות לניצולי שואה. זהבה היא בתה של **ציפורה פיבלוביץ'**, ניצולת שואה המתגוררת בחיפה, משמשת אשת עדות קבועה במכון ללימודי השואה ויוצאת מדי שנה כעדה מלווה במשלחות ישראליות לפולין.

כדאי לראות

סליחה, אתה מהשואה? רננה מנקין

הצגת יחיד המדברת על בני הדור השני לשואה. על המטענים שהם נושאים עימם, על החרדות שספגו, ומנגד – על הלהיטות להיאחז בחיים, על ההכרה בערך הקיום היומיומי.

לא כל בני אותו דור שמעו מפי הוריהם אודות המלחמה, מפני שלא כל הניצולים יכולים היו לספר. חלקם חש ודאי כי המילים אינן יכולות לתאר, חלקם ביקש להגן על הילדים מפני הזוועות. היו שראו בחייהם שלאחר המלחמה דף חדש, נקי ממוראות העבר, והיו שסיפרו, שחשו דחיפות ושליחות בהעברת המידע והתחושות.

אל תוך ההעלם החלקי הזה נולד הדור השלישי.

בין הנכדים היו שגדלו בבתים בהם השואה והשלכותיה היו חלק מהשיח המשפחתי, בבתים מסוימים הוזכרו לעתים ובאחרים אף לא נרמזו.

והנה מגיע כבר הדור הרביעי.

מיעוטו פגש בניצולים ושמע מפייהם.

רובו הגדול ילמד, יקרא, יבקר במוזיאון, אולי עוד יספיק לפקוד את אדמת פולין בטרם יתפוררו כל שרידי העדויות האיומות.

הוא יראה סרטים ויקרא, בהטעמה מדויקת, מלים רבות בטקסים רבים.

אבל הוא לא ייגע בידיים שעודן בוערות מליטוף אחרון של יקיר שנקרע מהן.

הוא לא ינשק לחי מחורצת מדמעות כאב וזעם.

הוא לא יחזה בעיניים שראו. עיניים שנפקחות בכל בוקר בתקווה לגלות כי היה זה רק חלום.

הדור הרביעי יגשש באפילת העד המספר שנכת. הוא יאלץ להסתפק במתווכים – בנו.

האם נדע לעורר בו את הרצון לחפש? ואם ישאל – מה נשיב? שהרי, איך מנחילים כאב? איך מלמדים דור למאן להינחם על אבותיו כי אינם?

ובמובן רחב יותר – באילו כלים אני משתמשים על מנת לשמר את הזיכרונות הקולקטיביים שלנו, ומה אנו עושים כדי לוודא שהמורשת הזו תהדהד בעוצמה גם בליבותיהם של הדורות הבאים אחרינו?

בין אם משפחתנו היתה שם, בשואה, ובין אם שכנה ביבשת אחרת – כיצד גדלנו מתוך הזוועות? מה לקחנו איתנו, כעם, מן השואה?

האם אנחנו יונקים את הווייתנו ממאורעות העבר, ומתוך שורשים אלה יוצקים תכנים ומעמידים גבולות במציאות חיינו?

כבת הדור השלישי, אשר גדלה בבית בו תודעת השואה משפיעה על דרכי החשיבה ומעצבת ראיית עולם, וכנכדה לאודים מוצלים מאש שהטביעו בצאצאיהם את חותם הצמיחה מתוך התופת, אני חשה צורך לבחון את השאלות הללו ולעמתן עם הערפל המגן, עם ההדחקות ועם ההרחקות.

ההצגה "סליחה, אתה מהשואה?" נכתבה בהשראת סיפורה של סבתי, עליה השלום, סיפור אשר היווה עבורי בסיס להתמודדות עם תוצאות החיפוש שלי, ועם הצורך להתחבר לאירועי העבר ומתוכם לצמוח.

לסיום...

"יוכך אני חושב על רחל, הדור השלישי. האם אוכל לסמוך עליה? האם אוכל להעמיד על כתפיה את הנטל הזה? להורים יש פנטסיות משותפות רבות אודות פרשות הדרכים בהתפתחות ילדיהם: המחזה או הקונצרט הראשון שבו היא משתתפת; הספר הראשון שהיא קוראת; הפעם הראשונה שהיא שואלת אותך על עצמך. אני מדמיינ את רחל מדליקה אחד מששת הנרות הסמליים בטקס הזיכרון לשואה, הנר שקושר אותה אל מליון היהודים שנרצחו. כיצד אמצה איזון בין הרצון שלי, שבתני תדע על השואה, לבין התקווה שלי שהיא תתפתח כאישיות אמיצה ובטוחה בעצמה? אסור שסיפור השואה יצור רק תגובה טראומטית או חשדנית. אני מקווה שהסיפור יניע אותה לתרום, בדרכה, לחיותו המחודשת של עמינו. להיות יהודי, זו חייבת להיות חוויה חיובית. השמחה הגלומה ביהדות, הדתית או התרבותית, מוכרחה לגבור על תלאות העבר וההווה". (האס אהרון, "הדור השני בצל השואה", עמוד 160)

במהלך העלון נוכחנו לדעת כי השואה אינה תמה בסיום מלחמת העולם השנייה. ניצולי השואה נשאו ועודם נושאים בליבם את הצלקות העמוקות. אולם, לא רק הניצולים עצמם נמצאים במעגל הכאב. טראומת השואה הועברה לילדיהם של הניצולים והללו ספגו את הטרגדיה במודע או שלא במודע. חינוכם, הליכותיהם וכל חייהם הושפעו מעניין זה. כתוצאה מכך, ילדי הדור השני מאופיינים בנשיאת מטען רגשי כבד בכל מה שקשור למאורעות שחוו הוריהם בשואה. מטען רגשי זה הועבר פעמים רבות בחינוך שהם עצמם העניקו לילדיהם, הדור השלישי: דפוסי התנהגות שאפיינו את הוריהם הניצולים, הועברו אליהם. לעיתים הם השתמשו באפיונים אלה בחינוך בניהם. בבואם לחנך את ילדיהם, נתקלו הדור השני בדילמה: האם לחנך את ילדיהם לאור מאורעות העבר, או שמא להעניק לילדיהם חינוך נורמטיבי, נטול זכר שואה, על מנת ליצור אצלם ילדות נורמאלית? בין אם בחרו בדרך זו ובין אם בחרו באחרת, המחקרים מראים כי ישנה התעניינות רבה בקרב הדור השלישי: הם סקרנים, נכונים להקשיב ולהבין את שעבר על סביבהם בשואה. ילדי הדור השלישי מסתכלים על השואה באספקלריה שונה מזו של הדור השני. הם אינם טעונים רגשית ועל כן, מסוגלים הם להתמודד עם נושא השואה בצורה אחרת.

השואה היא נדבך בלתי נפרד מהעם היהודי וממדינתו. עלינו להעביר את זיכרון השואה ולהפיק את הלקחים ממנה. שורדי השואה הולכים ונעלמים מן העולם ולא רחוק היום ותפקיד העדות יוטל על דורות ההמשך ובעיקר על הדור השלישי. כל אחד ואחד מאיתנו צריך לשאת על כתפיו את עול הזיכרון, עלינו להיות העדים המעבירים את המסר לילדינו, לנכדינו ועד עולם.

ביבליוגרפיה

- אמיר דינה, **הם לא יספרו בלי שאשאל**, בתוך: "עמודים", גיליון 621, עמודים 40-42, אייר תשנ"ח-1998).
- ד"ר בלטמן דניאל, **"בשביל הזיכרון" – 40 שנה למשפט אייכמן**, הוצאת יד ושם, ירושלים, אפריל-מאי 2001, עמוד 3.
- גיא הלן, עבודת גמר לתואר B.A, **שמחת חיים, אינטימיות ומיניות אצל דור שני לניצולי שואה**, בית הספר לעבודה סוציאלית על שם בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב, אוקטובר 1995, עמודים 5-11.
- גרובר אורית, עבודת גמר לתואר B.A, **מקומה של שארית הפליטה בגיבוש תודעת השואה בישראל**, אוקטובר 2007, עמודים 3-4.
- האס אהרון, **בצל השואה- הדור השני**, הד ארצי הוצאה לאור, ישראל, תשנ"ט-1999, עמ' 31-54.
- ויץ יחיעם, "ישוב, גולה ושואה – מיתוס ומציאות", **יהדות זמננו 6**, הוצאת המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ן, עמודים 133-150.
- לאור דן, מתוך **קתדרה לתולדות ארץ ישראל וישובה**, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשנ"ד, 1993.
- לבסקי חגית, "שארית הפליטה – מאובייקט לסובייקט: מגמות במחקר", **יהדות זמננו 6**, הוצאת המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ן, עמודים 26, 32-33.
- מילנר איריס, **דפים לחקר השואה: "זיכרונות סגורים בתוך קופסה"**, הוצאת אוניברסיטת חיפה ובית לחמי הגטאות, ישראל, תשס"ג, 2002.
- מילנר איריס, **קרעי עבר- ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**, הוצאת עם עובד, תל אביב, תשס"ד, 2003.
- נריה א.ש., "דורות ההמשך של ניצולי השואה- איפה אתם?", **העיתון מזכר**, עמוד 2.
- נתן תקוה, "דור שני לניצולי שואה במחקרים פסיכו-סוציאליים, מתוך "דפים לחקר תקופת השואה", המכון לחקר תקופת השואה, דפוס חדקל, ישראל, 1981, עמודים 13-26.
- פיינגולד בן-עמי, מתוך "מבוא- השואה בתיאטרון הישראלי", **בשביל הזיכרון: בעין אקטואלית- השואה בתיאטרון הישראלי**, (עורך ראשי: שלם מוטי), הוצאת יד ושם, דצמבר 1995 כסלו-טבת תשנ"ו, עמודים 4-6.
- צור טובה, "המסע לפולין כסיוע של תהליך חינוכי", **בשביל הזיכרון – מסעות של בני נוער לפולין**, (עורך ראשי: שלם מוטי), הוצאת יד ושם, ירושלים, אוקטובר 1995, עמודים 5-7.

- קינן עירית, "כורח ובחירה בעליית שארית הפליטה", "בשביל הזיכרון" – שארית הפליטה וההעפלה, (עורך: ד"ר בלטמן דניאל), הוצאת יד ושם, ירושלים, אפריל 1997, עמודים 4-8.
- רובינשטיין אמנון, "החשיבות החינוכית של משלחות הנוער לפולין ולאתרי ההשמדה", **בשביל הזיכרון – מסעות של בני נוער לפולין**, (עורך ראשי: שלם מוטי), הוצאת יד ושם, ירושלים, אוקטובר 1995, עמוד 4.
- שואף קורינה, "השואה והתיאטרון העברי 1948-1973", **בשביל הזיכרון: בעין אקטואלית- השואה בתיאטרון הישראלי**, (עורך ראשי: שלם מוטי), הוצאת יד ושם, דצמבר 1995 כסלו-טבת תשנ"ו, עמודים 4-10.
- שפט רבקה, **המחויבות להורים כמטלה בלתי פתירה אצל בנים לניצולי שואה**, עבודה לתואר M.A, מתוך **שיחות**, כרך ט', חוברת 1, נובמבר 1994.
- שצקר חיים, "לדעת או לחוות", **בשביל הזיכרון - זיכרון השואה והנצחתה**, (עורך ראשי: בלטמן דניאל), הוצאת יד ושם, ירושלים, מארס 1996, עמוד 19.